

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 27 (Haziran / June 2022), 53-78

**Batı Afrika Arap Şiirlerinde Kullanılan İktibâs ve Telmih Sanatlarını
Dinî Metinlerarasılık Bağlamında Okumak**
The Use of the Arts of Adaptation and Allusion in Arabic Poetry from West Africa
and It Is Reading In the Context of Religious Intertextuality

Mohamadou Aboubacar MAIGA

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı
Asst. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and al-Balagha
f.maiga85@gmail.com / ORCID: 0000-0001-7586-2754

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Şubat / February 2022 Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Mart/March 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2022 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as

Maiga, Mohamadou Aboubacar. "Batı Afrika Arap Şiirlerinde Kullanılan İktibâs ve Telmih Sanatlarını Dinî Metinlerarasılık Bağlamında Okumak". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Haziran 2022), 53-78.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mohamadou Aboubacar MAIGA).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

The Use of the Arts of Adaptation and Allusion in Arabic Poetry from West Africa and Its Reading In the Context of Religious Intertextuality

Abstract: Intertextuality in modern criticism is a development of the arts of quotation, allusion, and implication, which scholars have advocated for Arabic rhetoric since time immemorial. This is a modern term for an ancient phenomenon, some aspects of which I realized the ancient Arab criticism. This intertextuality is a widespread phenomenon in Arabic poetry in West Africa, and some researchers from the region alluded to this through their analysis of some poetic pieces. However, this issue has not been thoroughly addressed. In this context, this research seeks to reveal the areas of religious intertextuality in Arab poetry from West Africa through the poets' use of the mechanisms of quotation and allusion in their various poems; In order to determine the aesthetic and artistic value of intertextuality in their poems, the extent of their interaction with religious and heritage texts in poetry was shown through the art of quotation and allusion. The importance of this study lies in the fact that it attempts to apply one of the modern critical theories to Arabic poetry in West Africa, about which not much is known. It also contributes to identifying the ability of poets to reshape what they inspired from religious texts in new images. And the statement of the role of employing intertextuality in the performance of meaning from a technical and intellectual point of view. This research attempts to prove the firmness of the ancient Arab poetry in West Africa through its intertextuality with the ancient Arab heritage, as well as the validity of its use as a scientific material for contemporary theories. The study is limited to poems and pieces of poetry from the period between the eighteenth and twentieth centuries. Because poems written in this period can be found more often than others. As for the other poems that were written before this period, they are still present as manuscripts in public and private libraries. They have not been studied or investigated by researchers to this day. As for the questions raised by the research topic, they are represented in the following points: What are the manifestations of religious intertextuality in West African poetry? To what extent do West African poets employ the art of quotation and allusion in their various poems? Did this employment earn their poetic poems artistic and aesthetic value? To answer these questions, the research was divided into an introduction, three chapters, and a conclusion. The first topic discusses the title "Quotation and Allusion and their Relationship to the Concept of Intertextuality". In the second topic, the topic of "Quotations in Afro-Arab Poetry" was discussed. In the third topic, the topic "Allusion in Afro-Arab Poetry" was mentioned. At the end of the research came a conclusion in which the most important findings of the study were recorded. We have relied on the descriptive-analytical approach in most of the research stations due to our need for it in describing phenomena and to reveal those intertextualities of the poets of the region. We cannot fail to emphasize that the reader of the collections of West African poets clearly notices the emergence of the phenomenon of religious intertextuality in their poems, and is drawn to the large spaces occupied by every art of quotation and allusion in their poetic discourses. In the same regard, we emphasize that West African poets have relied on two main sources to perform intertextual operations. The first source is the Holy Qur'an and the Prophet's hadith. The second source is ancient Arabic poetry, historical events and Arab proverbs. It became clear through the study that the poets' methods of employing previous texts varied. The poet may repeat the quoted text without any change in the pronunciation and meaning. This is what critics call quotational intertextuality. The quoted text may be modified, and some of its features may be changed while keeping some of its clues indicating it, which is known as referential intertextuality. As for the third method, the poet employs the word in such a way that it reaches the point of dissolving, so that it disappears completely within the new text. It is not easy to perceive and access it except through semantic reference, a type called suggestive intertextuality. Based on the foregoing, we realize the importance of reading Arabic poetry from West Africa from different angles, with new concepts and theories, such as Saussure's textual theory, receiving, psychological and other

modern critical theories, in order to show the aesthetic and literary values of them. Perhaps this study will contribute to shedding light on the creativity of poets in West Africa, dusting them off and bringing for recipients and scholars.

Keywords: Literature, Poetry, Adaptation, Allusion, Intertextuality, West Africa.

Batı Afrika Arap Şiirlerinde Kullanılan İktibâs ve Telmih Sanatlarını Dinî Metinlerarasılık Bağlamında Okumak

Öz: Kur'ân-ı Kerîm, metninin eşsiz üslubu, üstünlüğü ve sağlamlığı bakımından emsalsiz bir mertebeye ulaşmış sanatsal bir nesir olduğu bilinmektedir. Bu tarif aynı şekilde belagatin ve güzelliğin doruğuna ulaşan hadis metinleri için de yapılabilir. Âlimler asırlar boyunca çeşitli eser ve araştırmalarında Kur'ân ve Hadis metinlerine yer vermeye itina göstermişlerdir. Buna İtina gösterenler arasında şâirler de vardır. Onlar her iki metinden de esinlenerek kasidelerinde ve edebi ürünlerinde iktibas, telmih, tazmin vb. sanatlar yoluyla kendi üsluplarını kullanmaya çalışmışlardır. Bundan hareketle, araştırmamız Afrika Arap şiirinde dinî metinlerarasılık olgusunu -çalışmanın Batı Afrika bölgesi ile sınırlı olması koşuluyla- incelemeyi ve yerlerini açıklamayı amaçlamaktadır. Afrikalı şâirlerin Kur'ân ve hadis metinlerinin üslubu, dil yapısı ve yöntemlerinden ne ölçüde etkilendiğini öğrenmenin yanı sıra, edebi referansları arasında benimsenen ilişkiyi araştırmak hedeflenmiştir. Bu çalışmayı önemli kılan şey, modern eleştirel teorilerden (metinlerarasılık) birçok araştırmacının bilmediği Batı Afrika Arap şiirine uygulanmaya çalışmasıdır. Bu araştırma, Arap şiir sanatının Batı Afrika'daki köklerini, eski Arap mirasıyla metinlerarasılık yoluyla ve çağdaş teoriler için bilimsel bir materyal olarak kullanımının geçerliliğini kanıtlayacaktır. Araştırma sırasında Afrikalı şâirlerin şiirlerinde çeşitli dinî metinlerarasılık kullanıldığı tespit edilmiştir. Şâirler şiirlerinde belirli bir şekle bağlı kalmamış, aksine şiirlerinin her safhasında farklı yöntemler kullanmışlardır. Bu, onların Arap edebiyatı ve şâirleriyle ilgili kültürlerini ve bilgilerini ortaya koymuş ve onların Kur'ân ve Sünnete bağlılıklarının boyutunu göstermiştir. Aynı şekilde tarihsel olaylara ve dini boyutu olan dini kişilere çokça atıfta bulunarak, şiirlerinde yaratıcılık ortaya koymuşlardır. Bu nedenle de onlar, hem okuyucu hem de dinleyicinin etkilendiği en güzel sanatsal tabloları resmedebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Şiir, İktibâs, Telmih, Metinlerarasılık, Batı Afrika.

Giriş

Metinlerarasılık kavramı, her metnin kendinden önce yazılmış öteki metinlerin alanında yer alacağı, bir diğer ifadeyle, hiçbir metnin eski metinlerden tümüyle bağımsız olamayacağı varsayımından doğmuş yeni bir kavramdır. Bu bağlamda metinlerarasılık kavramı, farklı metinlere ait parçaları tutarlı bir bütün oluşturacak biçimde bir araya getirmek, onları düzenleyerek aralarında uyum sağlamak, böylelikle yeni bir metin ortaya çıkarmak şeklinde tanımlanabilir.¹

Kur'ân-ı Kerîm nüzulünden günümüze kadar ister Araplardan isterse de Acemlerden birçok şâir ve edebiyatçının yararlandığı zengin bir edebi kaynak olmuştur. Kur'ân'ın Müslümanlarca hayatın değişmez bir parçası gibi algılanması, hatta onlar için bir tür var oluş gayesi haline gelmiş olması bu ilgi ve irtibatın önemli etkenlerinden sayılabilir. Özellikle şâirler, zihinlerindeki görüş ve fikirleri hususunda kendilerini Allah'ın kitabında bulmuşlardır. Yaşadıkları döneme ait olayları ve algıları yorumlamada hem Kur'ân hem de hadis metinlerinden ilham almışlardır. Örneğin, kendi dönemlerindeki olaylarla eski zamanda vuku bulmuş hadiseler arasındaki benzerlikleri ortaya koymuşlardır. Onların Kur'ân ve hadis metinleriyle bu denli içli dışlı olmaları hem sözlerinde tesir gücü meydana getirmiş, hem de düşüncelerine yeni boyutlar kazandırmıştır.

¹ Kubilay Aktulum, *Metinlerarası ilişkiler* (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000), 18.

Afrika'ya İslam medeniyetinin² ulaştığı dönemlerden itibaren bölgedeki Arapça şiirler, Kur'ân ve hadis metinlerinden önemli ölçüde beslenmiştir. Bölge şâirleri, şiirlerinin çoğunda dini ve edebi özellikleri itibariyle metinlerarasılık olgusunu kullanmışlardır. Bu durum bizi, Batı Afrika Arap şiirlerini incelemeye ve oradaki gizli değeri ortaya çıkarmaya sevk etmiştir.

Çalışma bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde "İktibâs ve Telmîh ve Bunların Metinlerarasılık Kavramıyla İlişkisi" başlığı ele alınmıştır. İkinci bölümde "Afrika Arap Şiirinde İktibâs" konusunu incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise "Afrika Arap Şiirinde Telmîh" konusundan bahsedilmiştir.

Çalışma, MS on sekizinci ve yirminci yüzyıllar arasındaki dönemlere ait şiirler ve şiir parçaları ile sınırlandırılmıştır; zira bu dönemde yazılan şiirler diğerlerine göre daha fazla bulunabilmektedir ve diğer şiirler hâlâ kamu ve özel kütüphanelerde el yazması olarak bulunduğu kadar araştırmacılar ve bilim adamları tarafından incelenip tahkik edilmemiştir.

Bölge şiirleri arasındaki ilişkiyi keşfetmek ve olayları niteleme hususundaki ihtiyacı dikkate alarak araştırmanın birçok yerinde betimleyici analitik yöntem tercih edilmiştir. Araştırma sonucunda önemli bulgular elde edilmiş ve bunların analizi yapılmıştır.

1. İktibâs ve Telmîh ve Bunların Metinlerarasılık Kavramıyla İlişkisi

Bu başlıkta, iktibâs, telmîh ve metinlerarasılık, aralarındaki ilişki açıklanacaktır. Ayrıca metinlerarasılık teriminin ortaya çıkışı, türleri ve mekanizmaları da ele alınacaktır.

1.1. İktibâs, Telmîh ve Metinlerarasılık Kavramı

İktibas ve telmîh, Arap retoriğinde tanımlanan iki eski terimdir. İktibas bedi' sanatlarında biridir. Sözlükte "ateşten köz almak" anlamındadır. Terim olarak ise şiirde ya da düzyazıda mânâyı kuvvetlendirmek, söze güzellik katmak amacıyla bir şâir ya da yazarın, eserine "âyet", "hadis" ya da bunlardan parçalar almasıdır.³ Âlimlerin çoğu, özellikle Kur'an-ı Kerim ayetlerinden iktibas yapmanın caiz olmadığı görüşündedir. Bazıları ise, içinde kullanılan ifadenin hukukunda faydalı, doğru ve kabul edilebilir olması şartıyla bunu caiz görmektedir. Arap edebiyatında şâirin şu beyti iktibâsa güzel bir örnektir:

إن كنتِ أزمعتِ على هجرنا (فصبر جميل) من غير ما جرم

(ey sevgili) eğer sen bizi terk etmeye karar vermişsen, hem de hiçbir suç yokken (fe sabrun cemil)

Beytin ikinci mısrasını قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً فَصَبْرٌ جَمِيلٌ Ya'küb, "Hayır! Nefsiniz sizi kötü bir iş yapmaya sürüklemiş; artık (bana düşen) güzelce sabretmektir" dedi. (Yusuf 12/18) ayetinden iktibâs yapmıştır.

Telmîh sözlükte işaret etmek, göndermede bulunmak, değinmek manalarına gelmektedir. Terim olarak ise ifade içinde ister nazımda isterse nesirde belirtmeden herhangi bir kıssaya, geçmişteki bir olaya, meşhur hikâyelere, efsanelere, ünlü bir şahsa, âyetlere veya bir hadise ya da yaygın bir atasözüne atıfta bulunmaktır.⁴ Utbî'nin (ö. 228/842) şu beyti telmîhe örnektir:

² İslam dini, dördüncü yüzyılda Batı Afrika'da çeşitli yollarla yayılmıştır. İlk kez tüccarlar tarafından daha sonra tasavvuf erbapları vasıtasıyla bu bölgede çok ciddi bir şekilde İslam'ın yayılması gerçekleşmiştir. Bu bölgede güçlü İslami devletler kurulmuştur, her biri İslam'ın yayılmasında, sütunlarının kurulmasında ve onu putperestlere haçlılara karşı savunmada rol oynamıştır. Bu İslami devletler arasında Gana Krallığı, Mali Krallığı, Songay Krallığı, Masina Krallığı, Sokoto Krallığı bulunmaktadır. Bu krallıklar, İslam ve Arap kültürünün kıtaya yayılmasında büyük rol oynamışlardır.

³ Kazvîni, *el-İzâh*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-kutub el-ilmîye, 2003), 2/416-418; Teftazânî, *Muhtasar*, thk. Abdülhamid Hindâhî (Beyrut: el-Mektebe el-asriye, 2013), 450-452.

⁴ Kazvîni, *el-İzâh*, 2/426-428; Teftazânî, *Muhtasar*, 455;

Amman ne kedi! Yavrularını yiyor

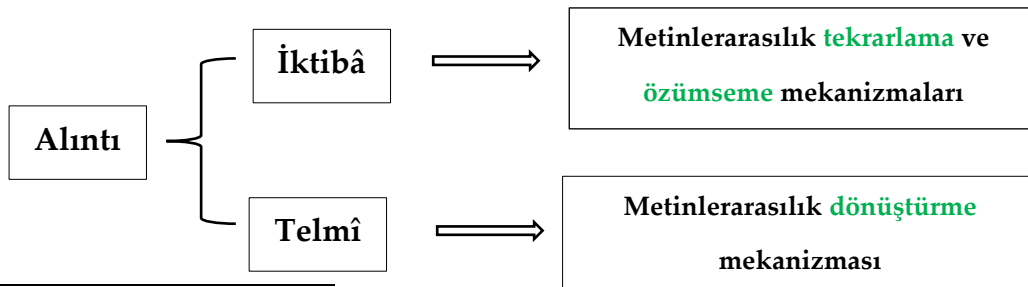
Burada şu Arap atasözüne işaret edilmiştir: "أعق من الهرة تأكل أولادها" (Yavrularını bir haftalıkken yiyen kediden daha hunhar).⁵

"تناس" (metinlerarasılık) kelimesinden, literatürlerde eski Arap eleştirmenlerce tam anlamıyla bahsedilmemiştir. Fakat bazı ipuçlarının ve telmihlerinin olduğu bilinmektedir. Bu kelimeye karşılık anlam yönünden serikât, intihal, muhâkât, iktibâs, tazmîn, muâradât ve telmih gibi terimlerin yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla metinler arasında özel türden bir örtüşme ilişkisi kabul edilse de tüm bu terimler, التناس kavramını kullananlar tarafından önerilen gerçek anlamı yansıtmamaktadır.⁶ Çağdaş eleştirmenlerin çoğuna göre, metinlerarasılık teriminin, hem iktibas ve telmih terimlerinin dâhil edildiği genel bir terim olduğu görüşündedir. Ayrıca bu terimler arasındaki ilişkinin umûm-husûs arasındaki ilişki olduğunu savunmuşlardır. Neticede metinlerarasılık terimi oldukça yeni bir kavramdır ve başlarında Rus bilim adamı Mikhail Bakhtin'in (ö. 1975) yer aldığı bir grup araştırmacı ve bilim adamından oluşan bazı öncü modern dil bilimciler eliyle edebiyat literatürüne girmiştir.

Bakhtin, Philosophy of language isimli kitabında bu hususu açıklarken, konuya dikkat çekmiş ve "Daha önceki metinlerin bölümlerini veya metinleri taklit ederken, onları tekrarlarlarken metinlerde gerçekleşen etkileşim gerçeği üzerinde durmaktır"⁷ sözleriyle terimi tanımlamıştır. Metinlerarasılık kavramı Bulgar araştırmacı Julia Kristeva'nın *elinde the Poetic Language Revolution* adlı kitabında tam istikrara kavuşana kadar pek çok araştırmacı tarafından kullanılmıştır. Kristeva bu kavramı, diğer metinlerden alınmış bir ifadenin içindeki kesişim noktası olarak zikretmiştir.⁸ Bazı araştırmacılar, İngiliz şâir T. S. Eliot'un (ö.1965), çalışmalarında metinlerarasılıktan ilk bahseden kişi olduğunu söylemişlerdir.⁹ Arap edebiyatında metinlerarasılık kelimesinin edebi ve eski eleştirel bir olgu için yeni bir terim olduğunu, fakat başka isimler altında ve modern terime yakın şekillerde eski Arap kültüründe köklü temellerinin bulunduğunu açıklanmıştır.¹⁰ Aynı şekilde eski eleştirmenlerin şiir söylemleriyle ilgili araştırmalarında metinlerin birbiriyle alakalarına işaret ettiklerini ve bu hususa dikkat çektikleri de beyan edilmiştir.¹¹

1.2. İktibâs ve Telmîh ve Bunların Metinlerarasılık ile İlişkisi

Bu üç terim arasındaki ilişkinin simetrik ve tamamlayıcı bir ilişki olduğu söylenebilir; çünkü iktibâs sanatı, metinlerarasılığın tekrarlama ve özümseme mekanizmalarına karşılık gelmektedir, Telmîh sanatı ise metinlerarasılığın dönüştürme mekanizmasına tekabül etmektedir. İktibâs ve Telmîh sanatları ile metinlerarasılık sanatı arasındaki ilişki şu şekilde temsil edilebilir:

⁵ Meydânî, *Mecmaul'Emsâl*, 1/679-680.

⁶ Hüseyin el-Ömer'i, *İşkâliyyetü't-tenâs: mesrehiyyetü Sadullah enmûzecen* (Amman: Dâru'l-kindî li'n-neşri, 2007), 18.

⁷ Nureddin Lûşîn, *et-Tanâs beyne't-turâs ve'l-muâsara* (Mekke: Mecelletü Ummü'l-Kurâ li ulûmi's-şerfiati ve'l-lugati'l-Arabiyeti, Safer, 1424), 26/15.

⁸ Mark Dûbiyâzi, *Nazariyyetü't-tanâs*, tr. Abdürrahim (Fas: Mecelletü alâmât, 1996), 12/ 310; Julia Kristeva, *İlmu'n-nas*, tr. Ferit ez-Zâhî (Kazablanka: Dâru Tübkal li'n-neşri, 1997), 13.

⁹ Sâmih er-Revâşide, *Meânî es-nas* (Beyrut: Müessetü'l-Arabiye li'idirâsati ve'n-neşri, 1986), 13.

¹⁰ Todorov Tzvetan, *Fi usûl'il-hitâb en-nakdî el-cedit*, tr. Ahmed el-Medîni (Bağdat: Dâru's-şuûn es-sekâfiyye, 1987), 99.

¹¹ Macit Ceâfire, *et-Tanâs ve't-telakkî, Dirâsâtun fi's-şii'il-Abbâsî* (Amman: Dâru'l-kindî, 2003), 17.

Şekil 1: İktibâs ve Telmîh ile Metinlerarasılık arasındaki ilişki

2. Batı Afrika Arap Şiirlerinde İktibâs

Kur'ân-ı Kerîm in üslubu Arap dilinin en belîğ üslubu olduğundan ayetlerinden iktibâs yapmanın edebi ve estetik bir amacı vardır. Şiirsel üslubu renklendirmekte ve anlamlarına zarafet katmaktadır.¹² Afrikalıların yazdıkları şiir ve çeşitli kasidelerde Kur'ân metninin bulunması, onların Kur'ân'a duydukları ilginin kanıtıdır. Batı Afrika Arap şiirinde İktibâs sanatı aşağıdaki gibi kullanılmıştır:

2.1. Kuran'dan İktibâs

Şâirlerin edebi eserlerinde başvurdukları retorik imgelerden biri de Kur'an-ı Kerîm 'den iktibâs yapmaktır. Batı Afrika şairlerinin divanlarının sayfalarını karıştırırken çeşitli iktibâs şahitlerini buluyoruz ve bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

2.1.1. Lafzî (Nakıs) İktibâs

Batı Afrika Arap şiiri, Kur'ân-ı Kerîm'in kullandığı birçok terim ve dini boyuta sahip kelimeler içermektedir. Afrikalı şâirler, Kur'ân'ın birçok kelimesini aktarmış ve şiirlerinde kullanmışlardır. Örneğin Senegalli şâir Muhammed b. Ahmed Saîd el-Hâşimî el-Fûti et-Ticânî'nin (ö. 1348/1930)¹³ "hayrû'l-medâih" adlı kasidesinde Kur'ân-ı Kerîm 'in kelimeleriyle yaptığı metinlerarasılık bu türdendir: [el-Basît]

مَاحٍ بِشِيرٍ نَذِيرٍ نَافِعٍ عَلمٌ دَاعٍ مَنِيرٌ مَجِيدٌ دَافِعٌ الصَّرَرِ¹⁴

Günahları silen, müjdeleyen, uyarıcı, fayda veren ve âlem, Davet eden, aydınlatan, var eden, zararları savuşturan.

Bu beytin, Kur'ân-ı Kerîm 'in "يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا، وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا" / *Ey peygamber! Seni tanık, müjdecî, uyarıcı, izniyle Allah'a çağırıcı ve etrafını aydınlatan bir ışık olarak gönderdik.*" (Ahzâb 33/ 45-46) ayetleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Şâir, peygamberimizin müjde, uyarıcı, davet ve aydınlatma ile nitelenmesinde kullanılan ifadelerden yararlanmış ve efendimizi methederken bu kelimeleri kullanmıştır. Şâir ayetteki kelimelerin bir kısmını almış ve onları farklı vezinlerde kullanmıştır. Mesela, "beşir" ve "nezir" sıfatları ayette ismi fail kipiyle geçtiği halde şâir bunları فَعِيلٌ vezninde metinlerarasılık tarzında ve onun özümseme metoduyla kullanmıştır.

Konuya dair bir diğer örnek ise Mali sahrasından Şâir Sıdyâ Vuld Muhammed'in (ö. 1285/1869)¹⁵ şeyh Ahmed Muhtar Sâko'yu övdüğü şu beyitlerdir: [el-Kâmil]

زَادَ الْإِلَهَ سُمُوهُ وَمَقَامَهُ وَحَبَاهُ مَا يَرْجُو مِنَ الْأَوْطَارِ

وَأَصَابَهُ نُصْرًا عَزِيزًا دَيْمًا فِي دَارِهِ هَدًى وَتِلْكَ الدَّارِ¹⁶

Tanrı onun şanını, makamını artırdı ve istediğini ona lütfetti,

¹² İvaz el-Gubari, *Dirâsâtun fî Edebi Mısra el-Arabiyye* (Kahire: Dâru's-Sekâfe el-Arabiyye, 2003), 181.

¹³ Tam ismi Muhammed bin Ahmed Said al-Hâşimî el-Fûti et-Ticânî, 1866 yılında Senegal'in Helvar köyünde doğmuştur. Senegal, Sudan, Mısır ve bazı Kuzey Afrika ülkelerinde yaşamış ve ömrünün sonlarına doğru Hicaz'a yerleşmiştir. Kendisi fıkıh ve Ticânîyye tarikatı konularında merci Kuzey Afrika bölgesinde şöhret sahibidir. Şiirini, Peygamber'in övgüsü ve Ticânîyye tarikatının üst düzey şeyhlerinin övgüsü üzerine durdurdu, bundan ötürü anlamları sınırlıdır. Şiir nazmında uzun kollu ve dili akıcıdır. Medine'de vefat etmiş, Baki'de defnedilmiştir.

¹⁴ Ebubekir Atîk, *el-Feyzi'l-Hâmi' fî tercemeti ehli's-sirri'l-Cami'* (Nijerya: Mayrafôri, ts.), 128.

¹⁵ Sene (H 1286/, MS 1832)'de doğmuş şair Sîdî Muhammed bin Şeyh Sıdyâ'dır. Tanınmış bir âlim, edebiyatçı dilbilimci ve tasavvuf şeyhidir. Batı Afrika'nın en iyi şairlerinden biridir. Edebi tecrübesi, bilgisinin genişliği ile değerlendirilmiştir. Çeşitli konuları yazarak şiirin tüm amaçlarını ele almıştır. Bu şair, duyarlı ve yüksek şairlik yeteneğe sahiptir, MS 1869'da vefat etmiştir.

¹⁶ Ömer M. Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye el-İslamiyye fî garbi lîfrikya* (Beyrut: Daru'l-menahiç, 3. baskı, 2015), 234.

Ona dünyada ve ahirette her zaman şerefli bir zafer nasip etti.

İkinci beytin birinci mısraında şâir, şiirin anlamlarını Kur'ân metninden almıştır. İktibas yeri ise "وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيمًا / Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin" (Fetih 48/3) ayetidir. Şâir, Kur'ân'ın metinsel otoritesini muhafaza ederek ifadeleri şiirsel bir kalıp içerisine yerleştirmiştir. Kur'ân-ı Kerîm 'in kelimelerinde basit değişiklikler yapmak suretiyle dinleyici üzerinde etki bırakmıştır. Bu şekilde Kur'ân'ın manasının zenginliğinden ve lafızlarının gücünden yararlandığı dikkat çekmektedir.

Şâir Mahmud b. Necvîrî'nin,¹⁷ şeyh Ahmed Muhtar'ı överek söylediği aşağıdaki beyitler de bu mevzuyla ilgili bir başka örnektir: [el-Basît]

نَرْجُو مِنَ اللَّهِ أَنْ اللَّهُ يَمُنَّحَنَا
مِنْهُ الْخَلِيفَةُ بِالْمُخْتَارِ وَالْبَدَلَا
وَعُرْفَةٌ مِنْ جَنَّانِ الْخُلْدِ مَسْكُونَةٌ
قَاضِي الْجَنَانِ بِهَا فِي الْعَدْلِ مُعْتَدِلًا¹⁸

Allah'tan onun yerine seçerek ve bedel olarak bize bir halife vermesini niyaz ediyoruz.

Meskeni ebedilik yurdundan bir oda ve orada adaletle, itidalle hüküm verir.

Şâir, ikinci beyitte "فَلْ أَدْلِكَ خَيْرٌ أَمْ جِنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ / De ki: "Bu mu daha hayırlıdır, yoksa Allah'a karşı gelmekten sakınanlara va'dedilen ebedilik cenneti mi?" (Furkân 25/ 15) ayetinden iktibâs yapmıştır. Ayetteki "جنة الخلد / ebedilik yurdu" ifadesini çoğul yapılarak جَنَّانِ الْخُلْدِ şeklinde kullanmış, aynı zamanda sâlih amelin sonucunda ortaya çıkan neticeyle ilgili manayı korumuştur. Bu kullanım metinlerarasılık bakımından özümseme mekanizmasıyla elde edilmiştir.

Aynı şekilde örneklerimiz arasında Senegalli şâir Çarno Hamid Ân'ın (ö. 1375/1956)¹⁹ İbn Mayâba için takipçisi olarak söylediği şu beyitler de bulunmaktadır: [el-Basît]

وَبَيَّنَ الْحَقُّ بِالنَّصْنِ الصَّرِيحِ كَمَا
أُمْسَى يَنْبَهُ أَذْهَانًا وَالنَّبَابَا
وَبَدَّلَ الْعَيَّ رُشْدًا وَالْعُمَى بَصْرًا
فَأَوْصَلَ اللَّهُ لِلْإِسْلَامِ أَسْتَبَابَا²⁰

Akılları ve beyinleri uyandırmaya devam ettiği gibi, açık nasla hakkı beyan etti,

Yoldan sapmayı istikametle, körlüğü görmeyele değiştirdi, Dolayısıyla Allah İslam için sebepler meydana getirdi.

İkinci beyti, "فَدَيَّبَيْنَ الرُّشْدُ مِنَ الْعَيِّ / Artık doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır." (Bakara 2/256) ayetinden iktibâs yapmıştır. Şâirin metinde büyük bir değişiklik yaptığı görülmektedir. Zira Kur'ân metnindekinin aksine şiirde الْعَيِّ kelimesini öne almış, Kur'ân'da geçen تَبَيَّنَ kelimesine karşılık بَدَّلَ kelimesini kullanmıştır. Şâirin yaptığı bu işlem, edebiyatta özümseme metinlerarasılık olarak bilinen edebi sanat kapsamına girmektedir. Bu, iktibâs sanatıyla karşılaştırıldığında gizli bir metinlerarasılıktır.

2.1.2. Doğrudan (Tam) İktibâs

Buradaki maksat, tam bir ayet veya bir ayette yer alan tam bir cümle birebir alıntılanmak suretiyle yapılan iktibastır. Dil, tasvir ve musiki açısından Kur'ân-ı Kerîm'den çokça iktibâs yapan

¹⁷ Güvenilir kaynaklarda şairin biyografisini bulamadım

¹⁸ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 235.

¹⁹ Allâme, nahivci, hünerli ve usta şair, belîğ yazar Senegalli Çarno Hamid Ân, 1956 yılında doğmuştur. 1889 yılında Senegal'in Kajlan köyünde büyümüş ve orada yetişmiştir. Yeteneği ve büyük bir edebi üretimiyle önde gelen Senegalli şairlerden olmuştur.

²⁰ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 268.

Batı Afrika bölgesinin şâirleri arasında şâir Hakîm Harun Reşit Diallo (ö.1403/1983)²¹ da bulunmaktadır. O, bir şiirinde şöyle demiştir: [el-Kâmil]

وَلَأَنْتَ أَكْرَمُ يَا إِلَهِي أَنْ أَرَى
فِي بَابِ فَضْلِكَ دَائِمَ الْجُرْمَانِ
وَأَغْفِرُ لَنَا وَلِوَالِدَيْنَا رَبَّنَا
وَالْمُسْلِمِينَ وَجُمْلَةَ الْإِخْوَانِ²²

Ey Allah'ım sen çok cömertsin, ben lütuf kapında neden sürekli mahrumiyet göreyim ki, Bizi ve anne babamızı, ey Rabbimiz, Müslümanları ve tüm kardeşlerimizi bağışla.

Şâir, "رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ" / *Rabbimiz! Hesabın görüleceği günde, beni, ana-babamı ve inananları bağışla.*" (İbrahim 14/41) ve "رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ" / *Rabbim! Beni, annemi babamı, inanmış olarak evime girenleri, mümin erkekleri ve mümin kadınları bağışla*" (Nuh 71/28) ayetlerinin metninden yararlanmıştır. Şâir Allah'ın rahmetinin büyüklüğünü, tüm günahları affedebileceğini, sınır çizilemeyecek mağfiretinin genişliğini, onun mağfiretinin önünde hiçbir günahın büyük olamayacağını ifade etmek için şiirinde bu iktibâsı yapmıştır. Âyetten alınıp metinlerarasılık tarzında ve onun özümseme metoduyla yeniden üretilmiş olan cümlelerin Kur'ân metniyle olan bağı açık bir şekilde görülmektedir

Ahmed el-Mâsinî'yi (ö. 1261/1845) öven Malili şâir el-Vallatî'nin²³ aşağıdaki şiiri de konu ile ilgili verilebilecek örnekler arasındadır: [el-Basît]

وَكَمْ فُرِيَ لِلْهُدَى اسْتَهْرَتْ
عَلَى تَقْوَى الْإِلَهِ الَّذِي أَحْيَا بِكَ السَّنَا
عَمَّرَتْهَا بِعُلُومِ الشَّرْعِ تُدْرَسُهَا
حَتَّى تَعْلَمَهَا الْبَادِي وَمَنْ قَطَّنَا
وَبِالْمَسَاجِدِ فِيهَا الْعَاكِفُونَ عَلَى
تَسْبِيحِ رَبِّهِمْ قَدْ هَجَرُوا الْوَسْنَا²⁴

Hidayete erdirmek için seninle sünnetleri ihya etmiş olan ilaha takva üzere uykusuz kaldığın nice şehirler

Okuttuğun şer'î ilimlerle orayı mamur ettin, o kadar ki çöl ve sakinleri bile bundan nasibini aldı.

Uykuyu terk etmiş, camilerde kendilerini rablerine tesbihe adanmış bulundular.

Yukarıdaki şiir incelendiğinde, Kur'ân-ı Kerîm 'le bir münasebeti olduğu görülecektir. Üçüncü beytin birinci mısraının "وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ" / *Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz halde*" (Bakara 2/187) ayetinden alındığı açıkça belli olmaktadır. Ayetteki ifadeyle, namaz, tespih ve Kur'ân tilaveti gibi ritüellerle ibadet amacıyla camiye devam edenler kastedilmiştir.

Konunun örnekleri arasında Senegalli şâirlerden birinin aşağıdaki beyti de vardır: [el-Basît]

وَمَجْلِسُ تَدْرِيسِكَ الْمَيْمُونُ أَنْتَجَّ مِنْ
أَرْضَعْتَهُمْ سَائِعًا مِنْ دَرَكِ الدَّرِّ
وَعَمَّ لِلنَّاسِ مِنْكَ النَّفْعُ فِي عِلْمِنِ
وَسِرَّ غَيْبِ وَقَاضِ الْخَيْرِ كَالْمَطَرِ
"فَسَأَلْتُ أُوْدِيَّةً" مِنْ مَاءٍ بَحْرِكَ مِلءٌ
الْكَلِّ فِي لُجَّةِ أَعْلَى مِنَ الدَّرْرِ²⁵

²¹ Büyük ve ünlü Profesör Harun İbn Alfa Ahmed Dilat'tır. 1906 yılında Senegalli Fotacello'da doğmuştur. Eğitiminin çoğunu Fuldo şehrinde almıştır. Şiiri, kendiliğindenlik, sezgi ve ritimde sakinlik dâhil olmak üzere çeşitli avantajlarla temayüz edilip, şiirinde kelime dağarcığının iyi uyumu açıktır. Yaklaşık kırk yıl öğretmenlik yapmıştır.

²² Salih, *es-Sekâfe el-Arabîyye el-İslamiye fi garbi İfrîkiya*, 259.

²³ Şairin tam ismi ve vefat tarihini bulunmamıştır.

²⁴ Ahmed b. Muhammed el-Mâsinî, *el-İdtirâr ila'l-lâh* (Timbuktu: Ahmed Baba kütüphaneni, yazma eseri.), 39-40; Muhammed Diagayete, *el-Fulâniyyûn ve ishâmuhum fi'l-Hadare el-İslamiye bi Mali hilâle el-Karneyn 18-19 milâdi* (Tunus: Zeytûne Üniversitesi, Yüksek Din Temelleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 95.

²⁵ Salih, *es-Sekâfe el-Arabîyye*, 316.

*Bereketli öğretim meclisin, onları saf ilimle besleyenleri meydana getirdi.
Senden gelen fayda açıkta ve gizlide insanları kapsadı, yağmur gibi hayır yağdı,
Vadiler senin denizinin incilerden daha kıymetli suyuyla dolup taşı*

Buradaki Metinlerarasılık ilişkisi, son beytin birinci mısraındaki “فَسَأَلْتُ أُودِيَّةً / vadiler sel olup aktı” ifadesinin “أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا” / O, gökten su indirdi, vadiler dolusunca su olup aktı.” (Ra'd 13/17) ayetinden alınmış olmasıdır. Buradaki ifadeler, yağmur yağdıktan sonra toprağın halini tasvir etmektedir. Şâir, insanların büyüğüyle, küçüğüyle şeyhinin meclisinden ve ilminden faydalanmasını tasvir etmek için bu kelimeleri seçmiş ve şiire dönüştürmüştür. Şeyhini, Allah'ın gökten yağmur indirdiğinde, vadilerin küçüklüğü oranında suyla dolup taşıdığı bir yağmura benzetmiştir. Burada metinlerarasılık ilişkisi açık şekilde görülmektedir. Çünkü şâir, şiirdeki ifadelerin bir kısmını mukabil olan ayetin ibarelerinden almıştır.

Konuyla ilgili bir başka örnek çağdaş Senegalli şâir Ömer Muhammed Salih “*alâ sâhili'l-bahr*” isimli kasidesinde söylediği şu beyitlerdir: [et-Tavîl]

وَفَضَّلْتُ الشَّمْسُ الْمَلِيكَةَ أَنَّهَا
تَبْدُلُ ثَوْبَ النُّورِ بِالْحَلْلِ الصُّفْرِ
إِلَى أَنْ تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ طَرِيْدَةً
تُحَاذِرُ أَنْ تُعْتَالَ بِالْقَتْلِ وَالْأَسْرِ²⁶

Prenses güneş, nur elbisesini çıkarıp altın/sarı elbiseler giymeyi tercih etti.

Ta ki, öldürülme ve esir edilmek için saldırıya uğramaktan sakınarak kaçıp perde arkasına gizlendi

Şâir, son beytin birinci mısraının anlamını, “فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ / Ben malı (atları), rabbimi hatırlattığı için sevdim” dedi. Derken (güneş batınca) onlar (karanlığın) perdesiyle gizlendi.” (Sâd 38/32) ayetinden almıştır. Bu ifade Kur’ân’ın ifadesidir. Bu iki beyitte güneşin batımından söz edilmekte olup özellikle akşamları kumsaldayken insan ruhuna huzur ve rahatlık veren o güzel ve büyümlü manzara tasvir edilmektedir. Şâir bu olguyu ifade etmek istemiş, tasvirine katacağı şiirsel imajı ve estetiği beslemek için Kur’ân ifadesini kullanmıştır. Ayrıca şâir başka bir kasidesinde şunları söyler: [er-Recez]

سَأَلْتُكَ اللَّهُمَّ يَا فَهَّارَ
أَنْ تُهْرَمَ الْيَهُودَ يَا جَبَّارَ
مَرَّفَهُمْ كُلَّ مُمَرِّقٍ كَمَا
وَعَدْتَ فِي الْكِتَابِ يَا رَبَّ السَّمَاءِ
إِنَّكَ إِنْ تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا
عَنْ دِينِكَ الْقَوِيمِ أَنْ حَلُّوا²⁷

Ey Allah'ım, ey Kahhar, senden Yahudileri hezimete uğratmanı istedim ey Cebbar,

Onların hepsini paramparça et, kitapta söz verdiğin gibi, Ey semanın rabbi,

Şüphesiz sen onları bırakırsan, gerçek dininden saptırır, yerine (küfrü) getirirler.

Yukarıdaki beyitler, Yahudileri kınayan ve azarlayan birçok Kur’ân ayetine gönderme yapmaktadır. İkinci beyitte “مَرَّفَهُمْ كُلَّ مُمَرِّقٍ / onları paramparça eyle” ifadesi, “فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَمَرَفَاتِهِمْ كُلَّ / Biz onları ibret kıssaları haline getirdik ve onları darmadağın ettik.” (Sebe’ 34/ 19) ayetiyle alakalı olup hem Kur’ân’da hem de beyitte dua anlamında kullanılmıştır. Son beyte gelince, kavmini davetten ümidini kestiğinde Hz. Nûh’un (as) “إِنَّكَ إِنْ تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلْتَوُوا إِلَّا فَاغْرًا كَفَّارًا” / Sen onları bırakırsan kullarını saptırır; günahkâr nankör nesillerden başkasını da yetiştirmezler” (Nûh 71/ 27) sözünü ima etmektedir. Mevcut metni (iki beyit) Kur’ân metniyle (iki ayetle) karşılaştırdığımızda, şâirin Kur’ân metinlerarasılığı kullanabilme ve iki metin arasında etkileşimi

²⁶ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 674.

²⁷ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 676.

gerçekleştirme yeteneği sayesinde elde ettiği insicamın boyutunu görmekteyiz. Bu insicam, şiirsel ve dini metinlerin bağlamına uyan yeni bir çağrışım üretilmesine katkıda bulunmuştur.

Aşağıdaki beyitler de metinlerarasılık bağlamında değerlendirilmesi gereken şiirlerdendir:

[el-Vâfir]

سَمِعْنَا الَّذِي فَعَلَ الْأَعَادِي فَإِنَّ اللَّهَ مُخْزِي الظَّالِمِينَ
فَصَبْرًا يَا حَمَاةَ الدِّينِ صَبْرًا فَإِنَّ اللَّهَ عَوْنُ الصَّابِرِينَ
فِيخْزَهُمْ وَيُنْصِرُكُمْ عَلَيْهِمْ وَيُشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ²⁸

Düşmanlık yapanı duyduk, olsun, muhakkak ki Allah zalimleri küçük düşürecektir.

Sabredin ey dinin koruyucuları sabır, muhakkak Allah sabredenlerin yardımcısı olacaktır.

Dolayısıyla onları rezil kılacak, sizi de onlara karşı muzaffer kılmak suretiyle inananların kalplerine huzur verecektir.

Bu kasidede şâir, Yüce Allah'ın "قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصِرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ" / *Onlarla savaşın ki, Allah onları sizin elinizle cezalandırsın, onları rezil rüsvâ etsin, sizi onlara karşı başarılı kılsın, inananların yüreklerine su serpsin*" (Tevbe 9/14) ayetinden iktibâs yapmıştır. Üçüncü beyit, Kur'ân'ın metinlerarasılık ilişki özelliğini taşıyan münasebet tekniğinin delilidir. Dolayısıyla şiirsel metnin Kur'ân ayetiyle olan ilişkisine bakıldığında, delaletin aynı kaldığı görülmektedir. Belki de en çarpıcı olanı, bu metinde şâirin metinlerarasılık münasebetini Kur'ân ayetine uygun olarak yapmış olmasıdır. Yine örneklerden birisi, şâirin dua ederken söylediği şu beyittir: [er-Recez]

لِلَّهِ رَبِّي خَالِقِي أَسْلَمْتُ وَجْهِي وَأَمْرِي كُلَّهُ سَلَّمْتُ²⁹

Kendimi ve bütün işlerimi Rabbim ve Yaradanım olan Allah'a teslim ettim

Şâir duasında Yüce Allah'ın "فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ" / *Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki, bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim.*" (Âli İmrân 3/20) ayetine atıfta bulunmaktadır. Buradaki iktibâs ve metinlerarasılık münasebeti, hafif bir takdîm ve te'hirin şeklinde değişiklik yapması suretiyle Kur'ân üslubunun kullanılmış olmasıdır.

Yine konu ile alakalı örneklerden birisi, Nijeryalı şâir Muhammed Sensabo'nun (ö. 1414/1994)³⁰ "ez-Zühde" isimli kasidesinde söylediği bu beytidir: [el-Kâmil]

لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى فَلْيَكُنْ سَعْيِكَ إِحْسَانُ الْفَعَالِ³¹

Bir insanın çabasından başka hiçbir şeyi yoktur, Öyleyse çaban etkin iyilik olsun.

Şâir şiirsel imajını, "وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى" / *İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*" (Necm 53/39) ayetine dayandırmıştır. Burada okuyucu, şiirsel metnin Kur'ân metniyle ne ölçüde tutarlı olduğunu anlayacak; bir kişinin yalnızca yaptığı işle fayda sağlayabileceği gerçeğini fark edecektir.

Senegalli el-Hac Mâcûr Sise'nin (ö. 1324/1907) İsrâ kıssası hakkında söylediği bu beyit konu ile ilgili örneklerdendir: [et-Tavîl]

²⁸ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 680.

²⁹ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 680.

³⁰ Tam adı Muhammed Sambo b. Ebubekir b. Osman, Babür bin Muhammed el-Buhari'dir. Nijerya, Sokoto'nun varoşlarındaki Tempul köyünde doğmuş Gond'da vefat etmiştir. Kendisi geleneksel bir şairdir. Yaşadığı döneminin şairlerinin nasib (aşk şiiri), vaaz ve irşat (rehberlik) gibi çeşitli şiirsel amaçları yazmıştır. Edebî çalışmalarının çoğu eğitici dini şiirinden oluşmuştur.

³¹ Yahya Muhammed el-Emin, *Musâhame-tü ba'zı ulema-ı Kebe fi's-şiir'il-Arabi fi'l-karni'l-işin el-miladi* (Kano: Bayaro Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 95; Nasir Ömer, *Şeyh Muhammed Sambo Gunda şâiren: Dirase ve tahlil* (Sokoto: Sokoto Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1990), 69.

Yaklaştı, tek başına, seçilmiş olarak yay kadar yaklaştı, yakın olan da yakındır.

Şâir, İsrâ ve mirâc kıssasından bahsettiği bağlamda “ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى، فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى ” / *Sonra yaklaştıkça yaklaştı. Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu.*” (Necm 53/8-9) ayetlerden iktibâs yapmıştır. Şâir, Peygamber efendimizin Yüce Allah’ın huzuruna olan yakınlığını tasvir etmeye çalışırken Kur’ân-ı Kerîm’in ifadelerini kullanarak, bu yakınlığın hayal edebileceğinden daha da yakın olduğuna dair çağrışımlar ve delaletler sunmaktadır. Şâir, dinî metinlerarasılık yoluyla Kur’ân ayetlerinde tekrarlamaya mekanizmasına başvurmuştur.

Yine Senegalli Muhammed el-Hadî Ture (ö. 1399/1979) Peygamberimizi överken bunları söyler: [et-Basît]

رَجِمَا لِأَنَّهُ رَبُّ النَّزَى وَالسَّمَاءِ	لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا فَوْقَ طَاقَتِهَا
كُونَ النَّبِيِّ عَلَى كُلِّ الْأَنَامِ سَمًا	فَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ عَلَى
لِلنَّاسِ إِذْ تَأْمُرُونَ النَّاسَ مَا لَزِمَ ³³	فَتَنْتَلُّ كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ

Allah bir kulu kapasitesinin üstünde sorumlu tutmaz, Yer’in ve göğün Rabbi, çünkü o merhametlidir.

Peygamberin bütün insanlık üzerinde yüce bir konumu sebebiyle âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun.

Öyleyse okuyasın (ki) siz insanlar için çıkarılmış en iyi ümmetsiniz, çünkü insanlara gerekeni emredersiniz.

Şâir burada Kur’ân ayetlerinden esinlenerek birkaç ayetten alıntı yapmıştır. Birinci beytin ilk mısramı “لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا” / *Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz*” (Bakara 2/286) ayetinden aktardığını, “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” / *Hamd, âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur*” (Fatiha 1/2) ayetinden aldığını ve üçüncü beyti ise “كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ” / *Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız*” (Âli İmrân 3/110) ayetinden iktibâs yapılmıştır. Tekrarlamaya mekanizmayla şâirin yapmış olduğu bu metinlerarasılık, hem bağlılık hem de uyum açısından Kur’ân’ın üslubuyla özdeşleşmiştir. Aynı şekilde bu metinlerarasılıktan ortaya çıkardıklarına ek olarak okuyucunun zihnindeki fikrin gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

2.1.3. Dolaylı (Anlam bakımından) İktibâs

Buradaki amaç, Kur’ân’ın lafızları veya ayetlerini ima etme, ondan doğrudan iktibâs yapmadan ona atıfta bulunmaktır. Bu tür iktibâs, Batı Afrika bölgesinin şiirlerinde çoktur ve pek çok şâirin kasidesinde bunun özellikleri görülmektedir.

Öne çıkan en önemli örneklerden birisi, Senegalli şâir Ahmed Sağır b. Ebubekir Embay’nın (ö. 1364/1945)³⁴ şu beyitleridir: [el-Kâmil]

وَأَنْزَلَ الرِّزْقَ مِنْ السَّمَاءِ	لَنَا فَأَنْتَ صَاحِبُ الْأَلَاءِ
--------------------------------------	-----------------------------------

³² Amir Samba, *el-Adabu'l-Arabi es-Senegali* (Cezayir: eş-Şerike el-Vataniye li'n-neşir ve't-tevzi, 1978), 1/ 137.

³³ Samba, *el-Adabu'l-Arabi es-Senegali*, 2/109.

³⁴ Ahmed Sâgir bin Abi Bekir Mbaye. Senegal, Bokoul köyünde doğmuş, Louga kasabasında vefat etmiştir. Senegal'de yaşadı. Büyük şairlerden biridir. Bu şairin şiirlerinden elde edilenler, Cenâb-ı Hakk'a dua ve niyazlar yazarken, bunu Peygamber'in övgüsüyle karıştırıp, öğüt verme, hüküm çıkarma ve değerlendirmeye etrafında dönmektedir. Şiirlerinde vezin ve kafiye kurallarına bağlı kalmıştır

Gökten bizim için rızık indir, sen nimetlerin sahibisin

Büyük nimetlerini indir hepimize yüce göklerin Rabbi.

Şâir, ilk beytin birinci mısraında Yüce Allah'ın şu ayetine atıfta bulunmaktadır: "هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ / Size işaretlerini gösteren, sizin için gökten rızık (yağmur) indiren O'dur." (Mümin 23/13) Kur'ân metnine baktığımızda, şâirin metin üzerinde şekillendirme, takdim ve te'hir dışında değişiklik yapmadığını görmekteyiz. Özümleme mekanizmayla yapılan bu metinlerarasılık, şiirsel metnin üslup yapısını, sanatsal ve estetik işlevlerini güçlendirmek için gerçekleştirilmiştir.

Yine örnekler arasında bölgedeki şâirlerinden biri Tikan halkını tasvir ederek şunları söyler: [el-Basît]

بِالْعِلْمِ وَالِدِينِ فِي سِرِّ وَإِعْلَانِ
إِنَّ الْفَضَاةَ لَأَيِّ (التَّيْكَانِ) قَدْ عُرِفُوا
وَلَيْسَ يَصْلُحُ شَيْئٌ دُونَ بُنْيَانِ³⁶
بِنُوَا عَلَى أَسْسِ التَّقْوَى بُيُوتَهُمْ

Muhakkak hâkimler Tikan'da gizli ve açıkta ilim ve dinle tanınıyorlardı.

Onlar evlerini takva temeli üzere inşa etmişlerdi. Zaten binası olmadan hiçbir şey iflah olmaz.

Şâir, söz konusu şehrin insanlarını övme hususunda, muhatap üzerindeki en fazla etkileyici ifadeyi Allah'ın kelamında bulmuş, bu şekilde kendilerinin büyük bir hayır ve şeref sahibi olduğunu ifade etmek çalışmıştır. Kur'ân ayetlerinden esinlenerek şiirde kullandığı sözcüklerle metinlerarasılık yoluyla açık bir istiâre yapmıştır. Böylece, Tikan halkı ile ilgili düşüncelerini ifade etmek için metinlerin örtüşmesine gayret etmiştir.

Bir diğer örnek ise şeyh Abdülvehhab Sâl'in ³⁷, Şeyh Muhammed el-Mansur'u överken söylediği şu beyitlerdir: [el-Basît]

لِلَّهِ دَرَكٌ مِنْ نَجْلِ لِحْيَرِ أَبِي
وَمَلِكٌ لِلَّهِ يُمْنَاكَ الْقُلُوبِ وَقَدْ
فَلَا تَرَى أَبَدًا إِلَّا الدَّلُونَ وَلَا
فَاللَّهُ سُبْحَانَهُ نِعْمَ النَّصِيرُ لَكُمْ
وَحَيْرٌ شَيْخٍ وَلِيٍّ لِلَّهِ بِاللَّهِ
أَنْتَ الْمَطَاغُ أَيَا مَنْصُورٍ بِاللَّهِ
مِنَّا الْعُنُودُ أَيَا مَنْصُورٍ بِاللَّهِ
وَنِعْمَ مَوْلَى ثَقَى اللَّهِ لِلَّهِ
فَأَنْتَ عُرُونَا الْوُثْقَى فَمَا أَحَدٌ
مِنَّا يَضِلُّ عَلَيْهَا قَاصِدٌ لِلَّهِ³⁸

Hayırlı baba ve hayırlı şeyh Veliyyullah Billah'ın ne güzel soyusun

Allah kalpleri senin eline teslim etsin, sen kendisine itaat edilen biri olarsın ey Mansur Billah

Bizden sadece itaat göresin ve inat görmeyesin Ey Mansur Billah

Allah, sizin için ne güzel bir yardımcı, Allah için takva sahibi olmak ne güzel bir destektir.

Sen bizim en sağlam tutunacağımızsın, Allah'a yöneldikçe bizden kimse ondan sapmaz.

Şâir, "فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا" / Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır." (Bakara 2/ 256) ayetine atıfta

³⁵ Muhammed Diof, *Tarihu'l-Medâris el-Kur'âniye bi Garbi İfrîkiya* (Senegal: by. 1998), 95; *A'lâmü'l-Hüdâ bi Garbi İfrîkiya* (Senegal: Matbaatü's-Senegal, 1. baskı, 1999), 295.

³⁶ Salih, *es-Sekâfe el-Arabîyye*, 189.

³⁷ 1932 yılında Mali'nin Kayı şehrinde dünyaya gelen şâir Abdülvehhab b. Muhammed b. İbrahim Sal'dır. Babası tarafından Batı Afrika halkının bildiği bilimleri, ustalaşınca kadar öğretilmiştir. Övülen şâirlerden biri olup şiir yazma konusunda yetenekli biridir. Arap edebiyatında bilinen şiirsel amaçların çoğunda şiir yazmış olup ve bu, onu büyük bir edebî üretime sahip yapmıştır. Şâir doksanlı yıllarda vefat etmiştir.

³⁸ Salih, *es-Sekâfe el-Arabîyye*, 305.

bulunmaktadır. Son beytin birinci mısraındaki "عُرْوَتْنَا الْوُثْقَى / sağlam tutunacağımız" ifadesinde ufak bir değişiklik yapılmak suretiyle elde edilmiş olup ayetteki "الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى / sağlam kulp" ifadesiyle tutarlıdır. Beytin ikinci mısraındaki ifadeler ise ayetteki "لا انْفِصَامَ لَهَا / onun için çözülme yoktur" ifadesiyle mana ve lafız olarak alakalı bulunmaktadır. Dolayısıyla en sağlam kulpa tutunan ve Allah'a inanan kimse için kopuş söz konusu olmadığı gibi, şeyhin ipine ve yoluna sarılan kimse için kopuş söz konusu değildir. Yani o kişi şeyhinin yolundan sapmaz. Bu, sağlam ip, girenin sapmayacağı dosdoğru bir yol olması hasebiyle methedilen kimseye övgüdür. Böylelikle şâir, Kur'ân-ı Kerîm'in ibarelerinin kullanımına bazen lafız bazen de anlam olarak uyum göstermiş olmaktadır.

Ayrıca şâir, "Senden ancak haklarında şunlar söylenen kimseler yüz çevirir ve seni haset eder" demiş ve şeyh Ömer Babil'nin meziyetlerini ve hünelerlerini ve bilime olan hizmetini yaptığı fasih, belîğ bir konuşmada şu şekilde ifade etmiştir: [es-Serî']

إِذَا جَاءَ مُوسَىٰ فَأَلْقَىٰ الْعَصَا فَقَدْ بَطَلَ السِّحْرُ وَالسَّاجِرُ³⁹

Musa gelip sopayı fırlattığında, sihrin de sihirbazın da batıl oldu

Şâir beytin yapısında küçük bir değişiklik yapmak suretiyle elde edilen metinde "فَلَمَّا جَاءَ السِّحْرَةَ / Sihirbazlar gelince Mûsâ onlara: "Haydi atabileceklerinizi atın" dedi. Onlar hünelerini ortaya koyunca Mûsâ şöyle dedi: "Asıl bu sizin ortaya koyduğunuz sihirdir. Allah onu mutlaka boşa çıkaracaktır. Kuşkusuz Allah bozgunculuk edenlerin işini düzeltmez." (Yunus 10/80-81) ayetleriyle alaka kurmuştur. Burada şâirin kastettiği delalet, Kur'ân'ın delaletiyle uyumludur.

Nijeryalı şâir, Osman b. Fôde'nin (ö. 1232/1817),⁴⁰ dönemindeki halkın bozulduğunu anlattığı beytinde Kur'ân-ı Kerîm ayetleriyle yaptığı aşağıdaki metinlerarasılık ilişkisi örneklerden biridir: [et-Tavîl]

يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ وَتَابَعُوا هَوَاهُمْ وَطَاعُوا الشُّعْخَ فِي كُلِّ وَاجِبٍ⁴¹

Yapmadıklarını söylerler, heveslerine uyarlar ve bütün görevlerde pintiliklerine boyun eğerler.

Şâir beytin birinci mısraında fikrini, "بَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ / Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?" (Saf 61/ 2) ayetinden iktibâs yapmış, ikinci mısraında ise, "أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ هَوَاهُ أَقَانَتْ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكَيْلًا / Bayağı arzularını tanrılaştıran kişiyi gördün mü? Şimdi sen, bu adamı da doğru yola getirmekle yükümlü olabilir misin?" (Furkân 25/ 43) ayetiyle münasebet kurmuştur.

Şâir, zamanının insanlarını, görevlerini yerine getirmediklerini sebebiyle onları azarlamak için Kur'ân-ı Kerîm'in ifadeleri ve anlamlarına bel bağlamıştır. Şiirdeki metinlerarasılık, Allah'ın Resulü'nün bazı sahabelerini azarlayan Kur'ân ayetinin anlamı ile tamamen aynıdır. Şâir, tekrarlama adı verilen metinlerarasılık yöntemiyle Kur'ân metninden yararlanmıştır. Böylelikle şâir, özümseme metinlerarasılık olarak adlandırılan metinlerarasılık yoluyla Kur'ân'ın (اتَّبِعْ) ve (هَوَاهُ) sözlerine karşılık gelen (تَابَعُوا) ve (هَوَاهُمْ) kelimelerini seçerek kasidesini şekillendirmiştir.

Şâirin sıra-i rahmi ihmal eden birisi hakkındaki sözü de bu kabildendir: [et-Tavîl]

وَقَطَعَ أَرْحَامًا وَأَرْزَىٰ مَعَارِفًا وَأَتَرَ عَن قُرْبَاءِ جَمْعِ الْأَشْيَابِ⁴²

³⁹ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 313.

⁴⁰ MS 1754'e tekabül eden H. 1169 yılında Nijerya'nın Murat köyünde doğan Fode bin Osman bin Salih lakaplı Şeyh Osman bin Muhammed'dir ve doktrin sahibi Nijeryalı âlimlerden biridir. Arap-Afrika şiirinin Batı Afrika bölgesindeki öncüleri, mücadeleye ve İslam dinini savunmaya, toplumsal koşullarda reform çağrısına kadar birçok konuyu içeren edebi bir üretime sahiptir. MS 1817'de vefat etmiştir.

⁴¹ Ebubekir Âdem, "et-Teçdîdu'l-Mevzu-i fi's-şiir'il-Arabi en-Nijeri: şiir'ul-vasfi en-Muzecen" *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve's-Sekâfe el-İslamiyye* 3/1 (Şubat 2016), 57.

⁴² Âdem, "et-Teçdîdu'l-Mevzu-i fi's-şiir'il-Arabi en-Nijeri", 57.

Akrabayla ilişkiyi kesti, iyiliği küçümsedi ve karma kalabalığı akrabaya tercih etti.

Şâir fikrini, “الَّذِينَ يَتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ” *Onlar ki, iyice pekiştirdikten sonra da Allah’a verdikleri sözden dönerler, Allah’ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar...*” (Bakara 2/ 27) ayetinden iktibâs yapmıştır. Şâir, sahibinin cezalandırılmayı hak ettiği günahlardan biri olan akrabalık bağlarını koparan zamanının insanlarını azarlamasını ifade etmek için Kur’ân’ın anlamlarından yararlanmıştı. Kur’ân-ı Kerîm ’de geçen “يَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ / Allah’ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar” ifadesinin karşılığında قَطَعَ ve أَرْحَمًا kelimelerini kullanmıştır. Şiirsel metinde geçen bu metinlerarasılık, “tahvil etme” mekanizmayla yapmıştır.

Senegalli şâir Zünnun Ly (ö 1346/1927),⁴³ şeyhinin bazı erdemlerinden bahsederken şunları söyler: [el-Kâmil]

أَمَّا يَتِيمٌ عِنْدَ هَذَا التَّيِّخِ لَمْ يُفْهَرْ وَسَائِلُ جُودِهِ لَمْ يُنْهَرْ⁴⁴

Bu şeyhin yanında yetim ezilmedi, onun cömertliğinden isteyenler de azarlanmadı.

Bu beyitte iktibâs sanatı açıkça fark edilmektedir; çünkü şâir Yüce Allah’ın: “فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَنْهَرْ، وَأَمَّا / O halde sakın yetimi ezme! El açıp isteyeniyi de sakın boş çevirme!” (Duhâ 93/ 9-10) ayetinden esinlenmiştir. Yapılan bu metinlerarasılık ilişkisinin estetiği iki metin arasındaki küçük ayırım aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Kur’ân metni nehyin amaçlandığı inşa üslubuyla gelmiş ve Resûlullah’a hitap ve bir teşrii kastetmiştir. Şiir metni ise haber üslubuyla şekillendirilmiştir. Şâir bu özelliği, yetim babası konumunda olduğunu düşündüğü ve kapısını çalan bir dilenciye de asla reddetmeyeceğini düşündüğü şeyhine yakıştırmaya çalışmıştır.

Senegalli şâir Ahmed Ayyân Sy’in (ö. 1438/2017)⁴⁵ insan ve tüm mahlûkatın yok oluşu konusunda söylemiş olduğu şu beyit konuyla alakalı örneklerimizden biridir: [el-Basî]t]

وَمَنْ عَلَى الْأَرْضِ فَإِنْ لَا بَقَاءَ لَهُ وَلَوْ تَمَطَّى إِلَى الْجُزَاءِ ۖ أَوْ رُحِّلَ⁴⁶

Yeryüzünde kim varsa fanidir, baki değildir. İsterse, İkizler burcu ve Satürn’e uzansın.

Bu beyitten, Kur’ân ifadesinin açık varlığı anlaşılmaktadır. Çünkü şâirin ölüm gerçeğini, insanların öleceğini, yok olmaya mahkûm olduklarını ifade ederken bunu “كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَإِنْ / Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir.” (Rahmân 55/26) ayetine dayandırdığı görülmektedir. Ölümü yaratmış olan Allah’ın hakikatinden insanın ölümlü olması hakikatine intikal ederek Yüce Allah’ın bâki olduğuna işaret etmektedir.

Bir başka örnek Esmâ bint Osman b. Fode’nin (ö. 1280/1864)⁴⁷ arkadaşına ağıt yakarken söylediği şu beyitlerdir: [et-Tavîl]

وَذَكَرَنِي مَوْتُ الْحَبِيبَةِ مِنْ مَضَى مِنْ الْأَخَوَاتِ الصَّالِحَاتِ الْعَقَائِلِ

مِنْ الصَّالِحَاتِ الْقَانِنَاتِ لِرَبِّهِمْ مِنْ الْخَائِفَاتِ الْغَيْبِ ذَاتِ النَّوَائِلِ⁴⁸

⁴³ O, Yunus bin Muhammed el-Futi’dir. Senegal’in Gaba köyünde doğmuş. Senegal ve Moritanya’da yaşamıştır. Şiirin çoğu övgü amacıyla mahsustur. Şiiri Aruz kurallarına bağlıdır. Eski Arap şiirinden etkilenmiş ve şairlerini taklit etmiştir.

⁴⁴ Samba, *el-Adabu’l-Arabi es-Senegali*, 1/ 252.

⁴⁵ Ahmed Ayyân Sy b. Osman b. Ebubekir b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman. Senegal, Saint-Louis’te doğmuş ve burada vefat etmiştir. Şiiri, Senegal’deki Arap şairleri arasında, anlatımının kalitesi ve eski Arap şiirinin kaynaklarından aldığı üslubunun gücü nedeniyle ileri bir konumdadır. Onun şiirinin amaçları arasında vatan sevgisi, özlem ve âlimlerin övgüsü vardır.

⁴⁶ Samba, *el-Adabu’l-Arabi es-Senegali*, 1/125.

⁴⁷ O, Esmâ bint Osman b. Muhammed Fodi’dir. Nijerya’da yaşamıştır. Babası tarafından eğitilmiştir. Afrika Arap edebiyatındaki konumu eski edebiyattaki el-Hansâ’nın konumudur. O ve kız kardeşi Nijeryalılar arasında büyük bir kültürel etkiye sahiplerdir. Klasik Arap şiirinde yazdığı kadar Hausa ve Fulani gibi yerel lehçelerde de şiirler yazmıştır. Sokoto şehrinde vefat etmiştir.

⁴⁸ Sambo Vali Cüneyt, *Suarâu velayeti Sokoto ve medhi’l-uzamâ min (1804-1960)* (Sudan: Hartum Üniversitesi, edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1979), 125.

Sevgilimin ölümü bana Rablerine itaatkâr Saliha, gözden ırakta namusunu koruyan, nafile sahibi geçmiş akıllı saliha kardeşleri hatırlattı.

Şâire dostunun sıfatları hususunda, “فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ” / *Sâliha kadınlar Allah'a itaatkârdırlar. Allah'ın korumasına uygun olarak, kimsenin görmediği durumlarda da kendilerini korurlar.*” (Bakara 2/34) ayetine bakarak Kur'ân metnini kullanırken şiirde bir miktar değişiklikler yapmıştır. Şâir, “الْقَانِتَاتُ / itaatkâr” kelimesini Kur'ân'da nekre geçmesine rağmen, lâm-ı tarifile kullanmıştır. Şâire hanımın Kur'ân'la yaptığı bu metinlerarasılık ile ilgili çarpıcı olan, delaletlerin yoğunlaşmasına ve anlamların netliğine katkıda bulunan üslup değerinden mahrum olmamasıdır.

Yine şâir Ömer Muhammed Salih, İslam tarihi için dönüm noktası olarak kabul edilen Hudeybiye anlaşması hakkında yazdığı şiirde şunları söyler: [es-Ser']

اللَّهُ	مُلْكُ	الأَرْضِ	وَالسَّمَاءِ	أَخْصُهُ	بِالْحَمْدِ	وَالثَّنَاءِ		
قَدْ	وَعَدَ	الرَّسُولُ	فِي	رُؤْيَاةٍ	فَصَدَقَ	الْوَعْدَ	كَمَا	رَأَى
دُخُولِ	مَكَّةَ	أَمِينًا	وَلرُّؤُوسِهِمْ	مُحَلِّقِينَ	طَائِفِينَ ⁴⁹	وَحَوْلَ	بَيْتِ	اللَّهِ
صَارُوا	عَلَى	الأَعْدَاءِ	غَالِبِينَ	وَحَوْلَ	بَيْتِ	اللَّهِ	طَائِفِينَ ⁴⁹	

Yerin ve göğün mülkü Allah'a aittir; sadece ona hamd eder, onu överim.

Peygambere rüyasında vaat etmiş, Gördüğü gibi vaadi doğrulamıştı,

Mekke'ye girişi güvenli bir şekilde, başları da tıraşlıydı.

Düşmanlara üstün geldiler, Beytullahın etrafında tavaf ettiler.

Bu beyitlerde şâir, kültürel ve dini birikimini Hudeybiye anlaşmasını anlatmak için kullanmıştır. Şâir burada “لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ / لا تَخَافُونَ / Allah, resulüne gerçeğe uygun rüyasında doğruyu bildirmiştir. Allah izin verirse hiçbir şeyden korkmaksızın, (umrenizi yaptıktan sonra) ya saçlarınızı kazıtarak veya kısmen kestirerek, güven duygusu içinde Mescid-i Harâm'a muhakkak gireceksiniz.” (Fetih 48/ 27) ayetine atıfta bulunmaktadır. Burada şâirin Kur'ân metninden yararlanmada sanatsal bir maharete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân metnini güzel kullanmış ve zarif bir üslupla ona telmihte bulunmuştur.

Konuyla alakalı örneklerden biri de şâir Muhammed Simbo'nun söylediği şu şiirdir: [el-Medîd]

وَأَكْظِمَ	الْعَيْظَ	وَلَا	تَعْصَبُ	عَلَى	فِعْلِ	جُهَالٍ	هُمُ	أَهْلُ	الصَّنَالِ		
وَلِبَاسِ	الْبِرِّ	وَالتَّقْوَى	الْبِئْسَ	وَعَمَمَ	بِحَيْدَاتِ	الْجِصَالِ	أَوْفَ	بِالعَهْدِ	تَكُنْ	خَيْرَ	الرَّجَالِ ⁵⁰

Öfkeni zapt et, delalet ehli olan cahillerin işlerine kızma,

İyilik ve takva elbisesini giy, hasletlerin yansımaları genelleştir,

Emaneti koru, hainlik etme, ahdi yerine getir. Böylece insanların iyisi olursun.

Şâirin, ilk beytin birinci mısramı, “الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالصَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْعَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ” / *Onlar bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar, öfkelerini yenerler, insanları affederler.*” (Âli imrân 3/134) ayetinden aldığı, ikinci beytin birinci mısramı da “يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَاتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسٌ / التَّقْوَى ذَلِكَ خَيْرٌ / Ey Âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneneğiniz elbise yarattık. Takvâ elbisesi, işte o daha hayırlıdır.” (A'râf 7/ 26) ayetinden iktibas ettiği anlaşılmaktadır. Üçüncü beyit ise, özümseme aracı vasıtasıyla ahde vefayı ve emanete riayeti teyit için “إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ”

⁴⁹ Salih, *es-Sekâfe el-Arabiyye*, 679.

⁵⁰ Nasir, *Şeyh Muhammed Sambo*, 98.

*sünnetine sarılın! Bunlara azı dışlarınızla (tuttuğunuz gibi sımsıkı) sarılm*⁵⁵ hadis-i şeriflerden iktibâs söz konusudur. İkinci beyitte ise, Abdullah b. Ömer'in naklettiği “*Yüce Allah'a en sevimsiz gelen meşru işlerden biri, boşanmadır*”⁵⁶ hadisine işaret etmektedir. Şâirlerin, düşüncelerinde Kur'ân'dan esinlendikleri gibi, sünnetten de esinlendikleri görülmektedir. Bunun misallerinden birisi de şâir Muhammed el-Beşir b. Osman Vâke'nin (ö. 1399/1978)⁵⁷ şu beytidir: [et-Tavîl]

وبالسُّنَّةِ الْعَزَاءِ دَأْبًا تَمَسُّكُوا وَعَضُّوا عَلَيْهَا إِذْ أَنْتَ أَوْتَقَ الْعُرَى⁵⁸

Hal olarak Sünneti şerife sarılınz, ona sıkı tutununuz, çünkü o, tutunacak iplerin en sağlamını getirmiştir.

Şâirin burada “*عليكم بسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمَهْدِيِّينَ، عَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ* / *Benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidayete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılın! Bunlara azı dışlarınızla (tuttuğunuz gibi sımsıkı) sarılm*”⁵⁹ hadis-i şerifinden iktibâs yaptığı aşıkârdır. Metinlerarasılık bakımından şâir özümseme mekanizmasını kullanmıştır.

Konuya dair diğer örnek ise şâir Muhammed Ahmed b. Musa el-Ensârî'nin (ö. 1386/1966)⁶⁰ “el-İstiskâ” isimli kasidesindeki şu beytidir: [el-Kâmil]

يَا قَائِلًا فِيمَا تَوَاتَرَ رَحْمَتِي سَبَقَتْ كَذَا وَسَعَتْ أَنْتَ فِي الْمَنْزِلِ⁶¹

Ey tevâtürle ilgili soran, rahmetim gazabımı geçti, her şeyi kuşattı kurandan böyle geçti.

Şâir bu beyti, Ebu Hüreyre'nin naklettiği şu hadisten almıştır: “*رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي*” / *Rahmetim gazabımı geçmiştir*.⁶² Şâir, talepkâr durumdayken duasını güçlendiren ve destekleyen ifadeler kullanarak hadisin manasından yararlanmış. Hadisten yapılan bu iktibâs, şiire sağlam sanatsal bir üslup ve etkileyici bir biçimleme kazandırmaktadır. Buradaki metinlerarasılık özümseme mekanizmasıyla gerçekleşmiştir. Şâir hadis-i şerifin metnini hazmedip yeniden şekillendirmiştir. Şiirdeki “*وسعت*” / *genişled*” ifadesi “*وَرَحْمَتِي وَسَعَتْ كُلَّ شَيْءٍ*” / *Rahmetim her şeyi kuşatmıştır*.” (A'râf 7/156) ayet-i Kerîm esine ve “*أَنْتَ فِي الْمَنْزِلِ*” / *eve gelen*” İfadesi de “*رَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ*” / *Allah'ın rahmeti ve bereketi üzerinize olsun ey (İbrahim'in kutlu) ev halkı*” (Hud 11/73) ayet-i Kerîm esindeki İbrahim'in (as) evine gelen rahmete atıfla ayrı bir letafet kazanmıştır.

Yine örneklerden biri de şâir Ahmed b. And Abdullah b. Ali el-Vallatî'nin (ö. 1140/1727) kendisine saldırı affederken söylediği kasidesinde yer alan şu beyitlerdir: [et-Tavîl]

إِذَا لَيْسَ الْأَصْحَابُ تَوْبًا مِنَ الْجَبَا لَيْسَتْ لَهُمْ تَوْبًا مِنَ الصَّبْرِ مُسَدَّلًا

وَأَسْتَغْفِرُ الرَّحْمَانَ لِي وَلِمَنْ بَعَى عَلَيَّ مِنَ الْإِخْوَانِ مِنِّي تَفَضُّلًا⁶³

Arkadaşlar sevgi elbisesi giydiklerinde, onlara el uzatmak üzere sabır elbisesi giyerdim,

⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5 (No 4607); Tirmizi, “İlim” 16 (No 2676); Diyanet İşleri Bakanlığı, *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu* (İstanbul: Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, 4. baskı, 2020), 1/ 431.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, “Talâk”, 3 (No 2178); İbn Mâce, “Talâk”, 1 (No 2018); DİB, *Hadislerle İslam*, s. 4/163.

⁵⁷ O, Abdullah bin Ebi Bekir b. Muhammed El Beşir b. Osman Vake'dir. Lakabı adı Demba Vake'dir. Mali Tuba Kasi kasabasında doğmuş Bamako'da vefat etmiştir. Ömrünü Mali'de geçirmiş. Kendisi taklit bir şairdir. Sosyal hiciv, övgü, ağıtları, hasret, amanın şikâyetlerini gençlerin yasını tutma ve insanları ilim öğrenmeye teşvik etme gibi çeşitli amaçlarla şiirler bestelemiştir

⁵⁸ Sîdî Diarra, *Şahsiyetü el-Merhum Demba Vake ve Â'sâruhu* (Bamako: Bamako Üniversitesi, Diller Fakültesi, Lisans Tezi, 2003), 38.

⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Sünnet” 5 (No 4607); Tirmizi, “İlim” 16 (2676); DİB, *Hadislerle İslam*, s. 1/431.

⁶⁰ Mali, Tamktat'ta doğmuş, vadi Şeref'te vefat etmiştir. Ömrünü Mali'de geçirmiş. Şiirlerinde dini bir eğilim ve tasavvuf eğilimi vardır. Onun şiiri, eski Arap şairlerin dillerinin ve imgelerinin yaklaşımlarına dayanmaktadır.

⁶¹ Ahmed eş-Şefî, *Divânü'l-lu'lu el-mensûk fi eşâri âli's-Sûk* (Gao: Mektebetü âli şeyh Mahmud el-Hasanî, yazma eseri), 123. varak.

⁶² Buhârî, “Tevhîd”, 22 (No 7422); Müslim, “Tevbe”, 15 (No 6970).

⁶³ İbnü't-Tâlib el-Vallatî, *Fethu's-sükûr fi marifeti ayânî't-tekrûr*, thk. Muhammed İbrahim el-Kuttâbî-Muhammed Hacı (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1. baskı, 1981), 92.

Kendim için ve bana haksızlık yapan kardeşlere benden üstün kabul ederek Rahmandan istiğfar dilerim.

İkinci beytin birinci mısraına bakıldığında, şâirin bu kısmı Resûlullah'ın “ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ / Allah'ım, kavmimi bağışla, çünkü onlar bilmiyorlar”⁶⁴ sözünden iktibâs yapılmış, dönüştürme yöntemiyle yapılan bir metinlerarasılık olduğu görülmektedir.

Bir diğer örnek Malili şâir Ahmed el-Bakkây'in (ö. 934/1527)⁶⁵ memduha söylediği şu beyit: [el-Vâfir]

وَطَالَ لِلدِّينِ وَالْدُّنْيَا بَقَاؤُكَ فِي ظَلٍّ مِنَ اللَّهِ مَمْدُودٍ لِيُغَيِّرَ مَدَى⁶⁶

Din ve dünya için ömrün uzasın, sonsuza kadar genişletilmiş Allah'tan gelen gölgede

Şâirin bu beytinin dua bağlamında geldiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, (gölge) kelimesinin lafza-i celâl ile yan yana kullanılması, ona dini bir boyut kazandırır ve bu nedenle bu beyit Peygamber efendimizin, “سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللَّهُ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ / Allah'ın gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı o (kıyamet) günü arşın gölgesi altında gölgelenecek yedi sınıf insan”⁶⁷ sözünden iktibâs yaptığı açıktır.

Son örneğimiz ise Abdullah b. Fode'nin (ö. 1244/1829)⁶⁸ beyitleridir: [er-Remil]

طَرِبْتُ فَأَتَتْجَانِي الطُّيُورُ الْكُوَالِحُ وَفَرَحَنِي مِنْهَا الْغُيُوثُ الرِّوَانِحُ
وَحَوَّفَنِي أَيْضًا ذَنْبًا بَسْوَارِحُ وَأَمَّنَّنِي مِنْهَا الطُّبَّاءُ السِّوَانِحُ
إِقْوَلِ النَّبِيَّ لَا تَزَالُ جَمَاعَةٌ عَلَى الْحَقِّ مَنَّا أَوْ يَجِيءُ الْمُفَارِحُ⁶⁹

Sevindim ardından kafesteki kuşlar beni uygulandı, kokulu yağmurlar beni o hüzünden kurtardı.

*Yine uğursuz kurtlar korkuttu beni, ardından uğurlu ceylanlar beni o korkudan emin kıldı
Nebinin dediği gibi: ya bizden bir gurup hak üzere olur, ya da felaketler gelir.*

Şâir son beyitte peygamberimizin: “لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي ظَاهِرِينَ عَلَى الْحَقِّ حَتَّى تَقُومَ السَّاعَةُ” / Ümmetimden bir taife Allah'ın emri gelinceye kadar (kıyâmetin kopmasına kadar) hakka destek olacak”⁷⁰ sözüne atıfta bulunmaktadır. Şâirin hadis metninden yararlandığını ve gerekli herhangi bir değişikliğe başvurmadan metinlerarasılık yoluyla şiirinde kullandığını görülmektedir. Yapılan bu tür metinlerarasılığa tekrarlama olarak adlandırılır.

⁶⁴ Buhârî, “Enbiyâ”, 54 (No 3477).

⁶⁵ Ahmed el-Bakay bin Muhammed el-Muhtar el-Kunta. Mali Azawad kasabasında doğmuş ve orada vefat etmiştir. Mali ve Moritanya'da yaşamış. İslam öncesi şairleri gibi kabile şairidir. Şiirleri, el-Halil'in vezin ve kafiye kurallarına riayet eder. Muhalifleri küçümseme ve onları hicvetme, kabilesiyle övünme ve vasıf gibi çeşitli şiir amaçları yazar. Şiirlerinde, kendi hayatının gerçeklerini ve kabilesinin hayatını kaydetmekle, çağdaş figürlerin isimlerini ve konularını belirtmekle ilgilenmektedir. Dili, eski Arapların üsluplarını ve garip kelime dağarcığını dikkate alır

⁶⁶ Yahya b. Sîdî Ahmed, *Dîvânü's-Sahara el-Kübra: el-Medrese el-Kuntiye ve'l-Kesâidi en-neyyirat* (Cezayir: Dârü'l-Maarife, 2009), 2/102

⁶⁷ Buhârî, “Ezân”, 36 (No 660).

⁶⁸ Kuzey Nijerya'daki Gobire bölgesinde doğmuş ve Nijerya'da vefat etmiştir. Ailesinin bilim adamlarının ellerinde yetişmiştir. Şiirleri, garip kelime kullanma ve üslup ve yapı bakımından eski Arap şairlerinkine benzer. Bazı Kasideleri Batı Afrika'daki çevreyi ve yerlerini anlatır. Bir kaside de birden fazla amaç bulunabilir, vasıf, gazel, ağıt, insanların şikâyetleri, övgü, coşku ve gururdur gibi çeşitli konuları da barındırılabilir.

⁶⁹ Şeyh Abdullah b. Fode, *Tezyînü'l-Verekât bi Cem'i mâ-lî mine'l-ebiyât*, thk. Yahya Muhammed el-Emin (Sokoto: Merkezi'd-dirâsâti'l-İslamiye, 2013), 20; Ebubekir Dy Ömer Ebubekir, *Menhecü'l-ebedi'l-İslami el-hadis fi şiiri Abdullah b. Fode: dirâse tatbikiye* (Sudan: Cezire Üniversitesi, Eğitim Bilimler Fakültesi, Yüksek lisans Tezi, 2017), 94; Muhammed Ballo, *İnfâku'l-Meysûr fi târihi bilâdi't-tekrûr* (Kahire: Dâru ve metabi-u's-ş-a'b, 1964), 63; Mehdi Rızkullâh, *Hareketü't-ticâre ve'l-İslam ve't-ta'lim el-İslami fi garbey İfrîkiya kable'l-isti'mâri ve Âsâruhu* (Riyad: Merkezü Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslamiye, 1. baskı, 1998), 457.

⁷⁰ Buhârî, “Kitabul'it-tisam”, 2383 (No 7311).

Batı Afrika şâirleri, kendi çevrelerini ve içinde olup bitenleri insanlara daha da anlatabilmek için bu hadis-i şeriflerden yararlanmışlardır. Bu bağlamda iktibâs ve ona denk düşen dinî metinlerarasılığın, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin şâirlerin zihinleri üzerinde büyük bir etki bıraktığı da unutulmamalıdır.

3. Batı Afrika Arap Şiirinde Telmîh

İslam tarihi ve medeniyetinde etkin rol oynayan meşhur dini ve tarihi olaylardan ve önde gelen kültürel şahsiyetlerden esinlenme, şâirin kültürü okuyuşunun derinliğinin delili ve okuma yeteneğinin bir göstergesidir. Batı Afrika şairlerinin İslam kültüründen etkilendiği şiir delilleri arasında Malili şâir Muhammed el-Muhtar b. Havvad el-Ensari'nin (öl. 1300/1882)⁷¹ şu beyti de yer alır:[el-Vâfir]

أَبْلُغْ إِلَى الْمُتَمَرِّدِينَا	بَنِي الْكُنْتِي وَعَدَّ الْأُوْعَدِينَا
وَبَلِّغْ لِلْأَنبِي قَتَلْتُ حُسَيْنَا	جُدُودَهُمْ فَبَاءُوا خَاسِرِينَا
بِأَنَّا قَدْ نَصَرْنَا خَيْرَ خَلْقِ	وَأَنَا نُهْلِكُ الْمُتَمَرِّدِينَا
نَصْرِنَاهُ عَلَيْهِ صَلَاةُ رَبِّي	وَأَوْيَاهُ مَعَهُ مُهَاجِرِينَا
وَأَسَسْنَا لِمَسْجِدِهِ أُسَاسَا	عَلَى التَّقْوَى فَنَحْنُ مُطْهُرُونَا
وَبِوَأْنَا الدِّيَارَ مَعَ الْإِيمَانِ	فَكُنَّا نَحْنُ أَوْلَ أَوْلِينَا
لَنَا السَّعْدَانِ خَيْرَ أَهْلِ نَصْرِ	وَبِوَأْنَا بِالنَّبِيِّ وَقَدْ رَضِينَا
وَسَلُّ أَحَدًا وَبَدْرًا أَوْ حُنَيْنَا	مَوَاضِعَ تُخْبِرُ الْخَبَرَ الْيَقِينَا
وَسَلُّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ أَوْ نَضِيرَا	وَبِزُمُوكَا تَجِدُ خَيْرًا مُبِينَا
بِأَنَّ جُدُودَكُمْ قُتِلُوا جَمِيعَا	عَلَى شَرِّ الدِّيَانَةِ كَافِرِينَا
وَأَنَّ جُدُودَنَا قَدْ جَدَلُوهُمْ	وَجِئْنَا بِالْمَرْيَةِ إِغَانِمِينَا
وَكُلُّ قَدْ أَتَى مَاتَى أَبِيهِ	وَنَالَ نَثْرَاتِ فِعْلِ الْوَالِدِينَا
فَأَنْتُمْ مِنْ أُمَّةٍ قَدْ وُرِثْتُمْ	وَنَحْنُ مِنْ مُعَاذٍ وَارِثُونَا ⁷²

Dinden dönen şerefsizlerin şerefsizi el-Kunetî oğullarına haber ver.

Dedeleri Hüseyin'i öldürenlere haber ver, onlar hüsrana uğradılar.

Biz yaratılanların en hayırlısı olarak zafer kazandık ve biz isyancıları öldürüyoruz

Ona (Peygambere) destek olduk, Rabbimin salata onun üzerine olsun ve muhacir olarak onunla beraber sığındık.

Temizleyici olarak onun camisi için takva üzere temeller attık.

Memlekete imanla yerleştik ve biz ilklerin ilki olduk

⁷¹ Muhammed El-Muhtar bin Uld el-Ensârî. Mali, Azavad'da doğmuş ve orada vefat etmiştir. Ömrünü Mali'de geçirmiştir. Kendisi Zıtlıkların şairidir. Şiirlerinden elde edilenler, Kunta kabilesine hiciv yazılışındaki iki şiirdir.

⁷² Keşşât, Muhammed Said. *A'lâmûn nine's-Sahara* (Beirut: Darü'l-Mülteka li't-tibaa ve'n-neşr, 1. baskı, 1997), 163.

En güzel zafer sahibi olarak bizim çifte mutluluğumuz var: Nebi'yi (s.a.v.) ağırladık ve bizden razı kaldı

Uhud'a, Bedr'e ve Huneyn'e sor, kesin haberi veren yerlere sor,

Yemame gününe veya Nadir'e, Yermuk'a sor. Apaçık bir hayır bulacaksın.

Atalarınızın tamamının öldürüldüğünü ve onların en kötü din üzere – küfür üzere olduklarını (göreceksin).

Ve atalarımızın onlarla mücadele ettiğini, üstün gelip kazandığımızı (göreceksin).

Ve herkes babasının geldiği yere geldi ve ebeveynlerinin yaptığının mirasını aldı,

Siz Ümeyye'den miras aldınız, biz de Muaz'ın varisiyiz.

Şâir, bu beyitlerde İslam kültüründen değişik tarihi olaylara telmihte bulunmaktadır. İlk iki beyit, ümmetin tarihinde yaşanmış en önemli hadiselerden birisi olan Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine işaret etmektedir. Üçten yedinci beyte kadar olanlar, Müslümanlar nezdinde önemli bir yere sahip tarihi olaylara, Peygamberimizin Yesrib'e hicretine, orada barınmasına, beraberindeki muhacirlere, mescidin inşasına, Yesrib'te İslam devletinin kurulmasına işaret etmektedir. Sekizinci beyitten on birinci beyte kadar olanlar, Bedir harbinden başlayarak, Uhud, Huneyn, Yemâme ve Nâdir oğullarıyla gazasına ve Yermük savaşına kadar öğrendiğimiz İslamî savaşlardan ve gazalardan bahsetmektedir. Şâir, İslam mirasına, onun anlamlarına, İslamî düşüncelere ve uygulamalara kutsallık atfederek ve muhaliflerini anarak, dönüşümsel metinlerarasılık denilen tarzla şiirini şekillendirmiştir.

Yine konuya ilişkin şâir Hâkim Muhammed Yahya el-Danbacah (ö. 1399/1979) şöyle bir şiir yazmıştır: [et-Tavîl]

وَسَائِلُ بِطَةِ الْفَتْحِ إِذْ جَاءَهُ النَّصْرُ	فَسَائِلٌ بِهِ بَدْرًا وَحُنَيْنًا وَخَيْبَرًا
وَتُخْبِرُكَ عَنْ طَهٍ وَأَصْحَابِهِ بَدْرُ	يُخْبِرُكَ عَنْ طَهٍ حُنَيْنٌ وَخَيْبَرًا
لَدُنْ قَادِ جَيْشِ الْكُفْرِ نَحْوَهُمْ عَمْرُو	هَدَيْنَا لِبَطَةِ يَوْمِ بَدْرِ وَحَرْبِهِ
يَفُودُهُمْ جَبْرِيلُ سَيِّمَاهُمْ زَهْرُ	فَمَدَّ بِالْأَفْبِ الْمَلَائِكُ يَوْمَهُ
وَلَمْ يَبْقَ لِلْسَّبْعِينَ مِنْ جَيْشِهِمْ ذَكَرُ	وَكَانَ بِهِ بَشْرٌ وَبُشْرَى لِدِينِنَا
بِهِمْ يَسْتَجِلُّ الْقَتْلُ بِالسَّيْفِ وَالْأَسْرُ	وَمِنْ جَيْشِهِمْ سَبْعُونَ أَسْرَى فَلَمْ يَزَلْ
مِنْ أَصْحَابِ طَهٍ حَبِذَا النَّقْرِ الْعُفْرُ	وَفِي أَحَدٍ سَبْعُونَ نَالُوا شَهَادَةً
أَعَدَّتْ لَهُ ثَوَابُ سُنْدُسِهِ الْخَضْرُ	فَمِنْهُمْ شَهِيدُ اللَّهِ حِمْرَةُ عَمُهُ
عَلَى سَرِّهِ وَاحْتَدَّ مِنْهُمْ لَهُ الشَّرُّ	وَسَائِلٌ بِهِ الْأَحْزَابُ لَمَّا تَأَلَّيَا
تَدِينُ لَهُ الْأَعْدَاءُ خَالِيَةً سَمْرُ	فَصَارَتْهُمْ فِي الرَّحْفِ كُلِّ مُدَجِّجٍ
مِنْ أَعْظَمِ إِعْجَازِ يُحَارٍ بِهِ الْفِكْرُ	وَإِطْعَامِهِ أُلْفَا بِخُبْرَةِ جَابِرِ
بَصَعَوَاهُ فِي خَنْدَقِ أَمْرَهَا أَمْرُ	وَصَرَبْتُهُ الصَّخْرَ الَّذِي صَارَ أَهْيَلًا
فَتَمَّ لَهُ عِنْدَ الْمُكَافَحَةِ الْأَمْرُ	وَقَدْ قَاتَلَ الْأَعْدَاءُ آلَ فَرِيظَةَ

وَحَكَمَ فِي أَبْنَاءِ مُنْطَلِقِ الطَّبِئِ
 وَطَافَتْ بِأَهْلِ الطَّائِفِ الْعَذْرُ فَارْعَوْا
 وَأَخَصَرَ أَبْنَاءَ النَّضِيرِ لِعَذْرِهِمْ
 وَإِنْ كَانَ فِيهَا أَعْجَبَ الْحُمُقِ كَثْرُهُمْ
 وَقَرَّرَ صُلْحًا بِالْحُدَيْبِيَّةِ الَّتِي
 وَأَنْزَلَ فِيهَا اللَّهُ سُورَةَ فَتَحِهِ
 وَقَدْ نَصَرَ اللَّهُ الرَّسُولَ بِفَتْحِهِ
 وَقَفَّاهُمْ جَيْشٌ يَلِينُ بِهِ الصَّخْرُ
 عَنِ الْعَيِّ حَتَّى لَمْ يَكُنْ مِنْهُمْ عَذْرُ
 وَأَجْلَاهُمْ عَنِ طَيْبَةَ أَنْتَهُمْ عَذْرُ
 فَلَمْ يُعْنِ شَيْئًا عَنْهُمْ ذَلِكَ الْكُتْرُ
 بِهَا تَمَّ نَصْرُ اللَّهِ وَاسْتَكْمَلَ الْأَجْرُ
 وَفِي بَيْعَةِ الرِّضْوَانِ مِنْ قَبْلِهَا سِرُّ
 لِمَكَّةَ حَتَّى لَاحَ مِنْ لَيْلِهَا فَجَزُ⁷³

Bedri, Huneyni ve Hayber'i soran, kendisine zafer nasip olan Taha el-Fethi soran.

Sana Huneyn ve Hayber Taha'dan haber versin, Taha ve arkadaşlarından Bedir haber versin sana.

Ne mutlu Taha ve gurubuna, Bedir günü Ebu Cehil kâfir ordusunu onlara doğru yönelttiğinde O gün Cebrail'in komuta ettiği binlerce gül yüzlü melaikelerle yardım etti.

Onda dinimize sevinç ve müjde vardı, Onların ordularından yetmişinin eseri kalmadı.

Ordularından yetmiş esir aldılar ve hâlâ kılıçla öldürme ve esir etmeyi mubah kılmış durumda Uhud'da yetmiş kişi Taha'nın arkadaşlarından şehadete erdi, ne güzel kahraman neferlerdi onlar.

Bunların arasında Allah'ın şehidi amcası Hamza da var. Onun için yeşil ipek atlastan elbise hazırlandı,

Onu sorarlarsa (de ki), gruplar ona kötülük için toplandıklarında, kötülük dahi onlara hiddetlenmişti

Bütün silahlılar ordu halinde onlarla savaştı, geceyi boş geçerin düşman ona borçludur Cabir'in bir ekmeğiyle bin kişiyi doyurması düşüncelere ayar veren en büyük mucizelerindendi.

Onun kayaya vuruşu ki onu hendekte kum yığınına dönüştürdü, işi tam iş idi.

Düşmanlarla Kurayza halkıyla savaştı, çatışma sırasında iş onun için tamamlanmıştı.

Mustalikoğullarına geyiği hakem kıldı, sonra da önünde kayanın dahi yumuşayacağı bir orduyla onlara sürpriz yaptı.

Taif halkında ihanet boy gezdiğinde onların ihaneti bitinceye kadar suça engel oldu.

Nadir oğullarını ihanetleri yüzünden ablukaya aldı, ihanet ettikleri için güzelliklerden uzak tuttu.

Her ne kadar ahmaklar sayılarının çokluğundan hoşlansa da, onların o çokluğu kendilerine bir fayda vermedi.

Allah'ın desteğinin tam olduğu Hudeybiye'de sulha karar verdi ecri de tam oldu

Allah onun hakkında Fetih suresini indirdi, ondan önce de Rıdvan bîfatında sır vardı,

Allah, Resulünü Mekke'nin fethiyle muzaffer kıldı, tâ Mekke'nin gecesinden fecir parıladı.

Bu beyitlerde Resûlullah (s.a.v.) zamanında kâfirlerle Müslümanlar arasında meydana gelen savaş ve gazalara, aynı şekilde Resûlullah'tan (s.a.v.) zuhur eden mucizelere telmihte bulunulması dikkat çekmektedir. Dolayısıyla birinci beyitten altıncı beyte kadar, Müslümanların Resûlullah'ın

⁷³ Keşşât, Muhammed Said. *Nemâzicun Mine's-şii'r-il-Arabi fi's-Sahara* (Beyrut: Şeriketü'l-mülteka li't-tibaa ve'n-neşri ve'tevzii, 1. baskı, 1996), 86-88.

(s.a.v.) komutasında muzaffer olduğuna ve Bedir savaşında Allah'ın meleklerle onları desteklediğine işaret edilmiştir. Bedir'de müşriklerden yetmiş kişinin öldürüldüğü ve yetmiş kişinin de esir alındığı özellikle vurgulanmıştır. Yazar, bu savaşta Müslümanlar için büyük bir müjde lütfedildiğinin anlaşılmasını istemiştir. Yedi ve sekizinci beyitler ise, Uhud harbine işaret etmektedir. Bu savaşta Müslümanlar yenilmiştir. Yine bu savaşta Peygamberimizin amcası Hz. Hamza şehit olmuştur. Dokuzuncu ve onuncu beyitler, Ahzâb harbine telmihte bulunmaktadır. On bir ve on ikinci beyitler Peygamberimizin (s.a.v.) mucizelerinden söz etmiştir. Ardından Hendek harbinin ve düşmanlar tarafından yapılan kuşatmanın detayları anlatılmıştır. Son olarak Hudeybiye sulhuna ve Mekke'nin fethine işaret edilmiştir. Yapılan bu metinlerarasılık da dönüşümsel metinlerarasılık olarak isimlendirilen metotla şiir şekillendirilmiştir.

Batı Afrika şairlerinin etkilendiği İslami şahsiyetler arasında, erken İslam döneminin en önemli isimlerinden Hasan Basri de bulunmaktadır. Şâirin biri şeyh Sîdî el-Hasan el-Yusûfi'yi överken şöyle diyor: [el-Basît]

مَنْ فَاتَهُ الْحَسَنُ الْبَصْرِيُّ يَصْحَبُهُ
عَلَيْهِ بِالْحَسَنِ الْيُوسُفِيِّ⁷⁴

Hassan Basri'ye arkadaş olmayı kaçırın kimse için, el-Hasan el-Yusûfi yeter,

Bu beyitten şâirin, düşüncelerini kendisi aracılığı ile somutlaştıracağı ve ilim bakımından Hasan Basri'nin konumunda olduğuna inandığı memduhu hakkındaki hislerini tasvir edeceği tarihi bir şahsiyetten yararlandığı, bunun da Hasan el-Basri olduğu anlaşılmaktadır.

Örnekler sunduğumuz bütün bu şiirler göz önüne alındığında, Batı Afrika şairlerinin Kur'ân'dan, hadisten, İslam tarihinden ve siyer-i nebiden gelen İslam mirasından yararlandıklarını söylemek mümkündür. Bu şiirlerde ve kasidelerde İslam kültürüne ve edebiyat çalışmalarının temel direği kabul edilen sanatsal imgelere yer vermişlerdir. Zira bu şekildeki tarihî miras şâirlerin deneyimlerini bir sonraki nesle aktarmak ve gerçekliklerini ifade etmek için önemli bir mecradır.

Sonuç

Bu makalede, Batı Afrika şiirlerinde kullanılan iktibâs ve telmîh sanatları metinlerarasılık bağlamında incelenip analiz edilmiştir. Bölgenin şiirlerinde bu sanatlar incelendikten sonra elde edilen sonuçlardan bazıları şunlardır: Afrikalı şâirler şiirlerinde eski metinlerden iktibâs ve telmîh gibi alıntı çeşitliliği yapmışlar, onlarla çeşitli metinlerarasılık ilişkisi kurmuşlardır. Onlar metinler arasında ilişki kurarken tek bir biçimle sınırlı kalmamışlar; aksine şiirlerinin safahatında hem iktibâs ve telmîh hem de metinlerarasılığın birçok türünü kullanmışlardır.

Batı Afrika şairlerinin kişilikleri, dini metinlerarasılık alanında net bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Onlar geniş bilgi dağarcıklarıyla ve güçlü hâfızalarıyla, Kur'ân ve hadislerden birçok şahit getirmek suretiyle renkli bir görüntü oluşturmuşlardır. Bahsi geçen şâirler, şiirlerine güç, estetik ve kutsallık katmak amacıyla dini metinlerarasılık ilişkisine başvurmuşlar ve bu hususta da başarılı olmuşlardır. Şiirlerinde hem dinî şahsiyetler hem de İslam tarihindeki önemli hadiseler bolca atıfta buldukları için güzel ürünler ortaya çıkmıştır. Bu anlamda okuyucu ve dinleyiciyi etkileyecek güzel sanatsal yapıtlar oluşturmuşlardır.

Bu şâirler şiirlerinde Kur'ân-i Kerîm ve hadis-i şeriflerden telmîh ve iktibâs yaparak ve metinlerarasılık üslubu kullanınca şiirlerinin anlam açısından zenginleştiği görülmektedir. Bu durum ilgili şâirlerin Kur'ân-i Kerîm de bahsi geçen kıssa ve karakterlere hâkim olduklarını ve onları şiirlerinde yeniden şekillendirme hususunda ne kadar yetenekli olduklarını gösteren bir kanıttır.

Son olarak, bölge şairlerinin Kur'ân ve Hadis metinlerinden yararlanmak için çeşitli mekanizmalar kullandıkları görülmektedir. Mesajlarını okuyucuya ulaştırmak için farklı üsluplarla metinlerarasılık etkisi oluşturmuşlardır.

⁷⁴ İbnü't-Tâlib, *Fethu's-sükûr*, 92.

Burada Őuna da değinmek gerekir ki, bu araŐtırmada b6lge Şiirinde yer alan metinlerarasılık Őahitlerinin tamamına deęinilmemiŐtir. Kaynak fazlalığı sebebiyle bu m6mk6n de değildir. Dolayısıyla metinlerarasılık olgusunun mevcut olduğunu ortaya koyabilmek için sadece olarak bazı 6rnekler sunulmuŐtur.

Kaynakça / References

- Aktulum, Kubilay. *Metinlerarası ilişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi, 2. baskı, 2000.
- Albî, Ebubekir İsa. *es-Subâiyyât*. Kahire: Mektebetü'n-Nahri li't-tibaa ve'n-Neşr, 1. baskı, 2008.
- Âzâm, Muhammed. en-Nasu'l-Gâib: tecelliyâtü't-tenâs fi's-şii'r'il-Arabi, dirâse Dimeşk: ittihâdu'l-Küttâb el-Arap, 2000.
- Ballo, Muhammed Aktulum, Kubilay. *Metinlerarası ilişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi, 2. baskı, 2000.
- Albî, Ebubekir İsa. *es-Subâiyyât*. Kahire: Mektebetü'n-Nahri li't-tibaa ve'n-Neşr, 1. baskı, 2008.
- Âzâm, Muhammed. en-Nasu'l-Gâib: tecelliyâtü't-tenâs fi's-şii'r'il-Arabi, dirâse Dimeşk: ittihâdu'l-Küttâb el-Arap, 2000.
- Ballo, Muhammed. *İnfâku'l-Meysûr fi târihi bilâdi't-tekrûr*. Kahire: Dâru ve metabi-u's-şa'b, 1964.
- Benîs, Muhammed. Hedâsetü's-suâl Beyrut: Dâru'tenvîr li't-tibâa ve'n-neşir, 1985.
- Ceâfire, Macit. *et-Tanâs ve't-telakkî*, Dirâsâtun fi's-şii'r'il-Abbasî, Amman: Dâru'l-kindî, 2003.
- Diagayete, Muhammed. *el-Fullaniyyûn ve ishâmuhum fi'l-Hadare el-İslamiye bi Mali hilâle el-Karneyn 18-19 miladi*. Tunus: Zeytûne Üniversitesi, Yüksek Din Temelleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Diarra, Sîdî. *Şahsiyetü el-Merhum Demba Vake ve Â'sâruhu*. Bamako: Bamako Üniversitesi, Diller Fakültesi, Lisans Tezi, 2003.
- Diof, Muhammed. *A'lâmü'l-Hüdâ bi Garbi İfrîkiya*. Senegal: Matbaatü's-Senegal, 1. baskı, 1999.
- Diof, Muhammed. *Tarihu'l-Medâris el-Kur'âniye bi Garbi İfrîkiya*. Senegal: b.y., 1998.
- Diyanet İşleri Bakanlığı. *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu*. İstanbul: Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, 4. baskı, 2020.
- Dûbiyâzi, Mark. *Nazariyyetü't-tanâs*, tr. Abdürrahim, Fas: Mecelletü alâmât, 1996.
- Dy, Ebubekir Ömer. *Menhecu'l-ebedi'l-islami el-hadis fi şii'r'i Abdullah b. Fode: dirâse tatbikiye*. Sudan: Cezire Üniversitesi: Eğitim Bilimler Fakültesi, Yüksek lisans Tezi, 2017.
- Ebubekir, Âdem. "et-Tecdîdu'l-Mevzu-i fi's-şii'r'il-Arabi en-Nijeri: şii'r'ul-vasfî en-Muzecen" Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve's-Sekâfe el-İslamiye, 3/1 (Şubat 2016), 57.
- Ebubekir, Atfîk. *el-Feyzi'l-Hâmî' fi tercemeti ehli's-sirri'l-Cami'*. Nijerya: Mayrafôri, ts.
- el-Gubâri, İvaz. *Dirâsâtun fi Edebi Mısra el-Arabiyye*. Kahire: Dâru's-Sekâfe el-Arabiyye, 1. baskı, 2003.
- el-Ömer'i, Hüseyin. *İşkâliyyetü't-tenâs: mesrehiyyetü Sadullah enmûzecen*, Amman: Dâru'l-kindî li'n-neşri, 2007.
- el-Vallatî, İbnü't-Tâlib. *Fethu's-şükûr fi marifeti a'yâni't-tekrûr*. thk. Muhammed İbrahim el-Kuttâbî-Muhammed Hacı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1. baskı, 1981.
- eş-Şefî, Ahmed. *Divânu'l-lu'lu el-mensûk fi eşâri âli's-Sûk*. Gao: Mektebetü âli şeyh Mahmud el-Hasanî, yazma eseri, 123. varak.
- Fode, Şeyh Abdullah. *Tezyînu'l-Verekât bi Cem'i mâ-lî mine'l-ebiyât*. thk. Yahya Muhammed el-Emin. Sokoto: Merkezu'd-dirâsâti'l-islamiye, 2013.
- Hammâd, Hasan Muhammed. Tedâhulu'n-nusûs fi'r-rivâye el-Arabiyye, Kahire: el-Heye el-Amme li'l-kitap, 1998.
- Kazvîni, Hatip, *el-İzâh*, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-kutup el-ilmîye, 2003.
- Keşşât, Muhammed Said. *A'lâmûn nine's-Sahara*. Beyrut: Darü'l-Mülteka li't-tibaa ve'n-Neşr, 1. baskı, 1997.
- Keşşât, Muhammed Said. *Nemâzicun Mine's-şii'r'il-Arabi fi's-Sahara*. Beyrut: Şeriketü'l-mülteka li't-tibaa ve'n-neşri ve'tevzii, 1. baskı, 1996.
- Kristeva, Julia. *İlmu'n-nas*, tr. Ferit ez-Zâhî, Kazablanka: Dâru Tübkal li'n-neşri, 1997.
- Lûşîn, Nureddin. *et-Tanâs beyne't-turâs ve'l-muâsara*, Mekke: Mecelletü Ummü'l-Kurâ li ulûmi's-şerfiati ve'l-lugati'l-Arabiyyeti, Safer, 1424.
- Mâsinî, Ahmed b. Muhammed. *el-İdtirâr ila'l-lâh*. Timbuktu: Ahmed Baba kütüphaneni, yazma eseri.
- Nasir, Ömer. *Şeyh Muhammed Sambo Gunda şâiren: Dirase ve tahlil*. Sokoto: Sokoto Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1990.
- Revâşide, Sâmih. *Meânî es-nas*, Beyrut: Müessetü'l-Arabiye li'idirâsati ve'n-neşri, 1986.

- Rızkullâh, Mehdi. *Hareketü't-ticâre ve'l-İslam ve't-talîm el-İslami fi garbey İfrîkya kable'l-isti'mâri ve Â'sârûhu*. Riyad: Merkezü Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-islamiye, 1. baskı, 1998.
- Salih, Ömer M. *es-Sekâfe el-Arabiyye el-İslamiye fi garbi İfrîkya*. Beyrut: Daru'l-menahiç, 3. baskı, 2015.
- Samba, Amir. *el-Adabu'l-Arabi es-Senegali*. Cezayir: eş-Şerike el-Vataniye li'n-neşir ve't-tevzi, 1978.
- Samba, İsa. *Mukadimâtü'l-emdâh fi mezâyâ el-Miftah: Dirase ve tahlili*. Senegal: b.y., ts.
- Sambo, Vali Cüneyt. *Suarâu velayeti Sokoto ve medhi'l-uzamâ min (1804-1960)*. Sudan, Hartum Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1979.
- Teftazânî, Saadettin. *Muhtasar*; thk. Abdülhamid Hindâhî, Beyrut: el-Mektebe el-asriye, 2013.
- Todorov, Tzvetan. *Fi usûl'il-hitâb en-nakdî el-cedid*, tr. Ahmed el-Medîni, Bağdat: Dâru's-şuûn es-sekâfiyye, 1987.
- Vallatî, İbnü't-Tâlib. *Fethu's-şükûr fi marifeti a'yâni't-tekrûr*. thk. Muhammed İbrahim el-Kuttâbî-Muhammed Hacı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1. baskı, 1981.
- Yahya, b. Sîdî Ahmed. *Divânu's-Sahara el-Kübra: el-Medrese el-Kuntiye ve'l-Kesâidi en-neyyirat*. Cezayir: Dâru'l-Maarife, 2009.
- Yahya, Muhammed el-Emin. *Musâhametü ba'zı ulema-ı Kebe fi's-şii'r'il-Arabi fi'l-karni'l-işîn el-miladi*. Kano: Bayaro Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- ed. *İnfâku'l-Meysûr fi târihi bilâdi't-tekrûr*. Kahire: Dâru ve metabi-u's-şa'b, 1964.
- Benîs, Muhammed. Hedâsetü's-suâl Beyrut: Dâru'tenvîr li't-tibâa ve'n-neşir, 1985.
- Ceâfire, Macit. *et-Tanâs ve't-telakkî*, Dirâsâtun fi's-şii'r'il-Abbasî, Amman: Dâru'l-kindî, 2003.
- Diagayete, Muhammed. *el-Fullaniyyûn ve ishâmuhum fi'l-Hadare el-İslamiye bi Mali hilâle el-Karneyn 18-19 miladi*. Tunus: Zeytûne Üniversitesi, Yüksek Din Temelleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Diarra, Sîdî. *Şahsiyetü el-Merhum Demba Vake ve Â'sârûhu*. Bamako: Bamako Üniversitesi, Diller Fakültesi, Lisans Tezi, 2003.
- Diof, Muhammed. *A'lâmü'l-Hüdâ bi Garbi İfrîkya*. Senegal: Matbaatü's-Senegal, 1. baskı, 1999.
- Diof, Muhammed. *Tarihu'l-Medâris el-Kur'âniye bi Garbi İfrîkya*. Senegal: b.y., 1998.
- Diyanet İşleri Bakanlığı. *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu*. İstanbul: Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, 4. baskı, 2020.
- Dûbiyâzi, Mark. *Nazariyyetü't-tanâs*, tr. Abdürrahim, Fas: Mecelletü alâmât, 1996.
- Dy, Ebubekir Ömer. *Menhecu'l-ebedi'l-islami el-hadis fi şii'rî Abdullah b. Fode: dirâse tatbikiye*. Sudan: Cezire Üniversitesi: Eğitim Bilimler Fakültesi, Yüksek lisans Tezi, 2017.
- Ebubekir, Âdem. "et-Tecdîdu'l-Mevzu-i fi's-şii'r'il-Arabi en-Nijeri: şii'r'ul-vasfî en-Muzecen" Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve's-Sekâfe el-İslamiye, 3/1 (Şubat 2016), 57.
- Ebubekir, Atfık. *el-Feyzi'l-Hâmi' fi tercemeti ehli's-sirri'l-Cami'*. Nijerya: Mayraföri, ts.
- el-Gubârî, İvaz. *Dirâsâtun fi Edebi Mısra el-Arabiyye*. Kahire: Dâru's-Sekâfe el-Arabiyye, 1. baskı, 2003.
- el-Ömer'i, Hüseyin. *İşkâliyyetü't-tenâs: mesrehiyyetü Sadullah enmûzecen*, Amman: Dâru'l-kindî li'n-neşri, 2007.
- el-Vallatî, İbnü't-Tâlib. *Fethu's-şükûr fi marifeti a'yâni't-tekrûr*. thk. Muhammed İbrahim el-Kuttâbî-Muhammed Hacı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1. baskı, 1981.
- eş-Şefî, Ahmed. *Divânu'l-lu'lu el-mensûk fi eşâri âli's-Sûk*. Gao: Mektebetü âli şeyh Mahmud el-Hasanî, yazma eseri, 123. varak.
- Fode, Şeyh Abdullah. *Tezyînü'l-Verekât bi Cem'i mâ-lî mine'l-ebiyât*. thk. Yahya Muhammed el-Emin. Sokoto: Merkezü'd-dirâsâti'l-islamiye, 2013.
- Hammâd, Hasan Muhammed. Tedâhulu'n-nusûs fi'r-rivâye el-Arabiyye, Kahire: el-Heye el-Amme li'l-kitap, 1998.
- Kazvîni, Hatip, *el-İzâh*, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-kutup el-ilmîye, 2003.
- Keşşât, Muhammed Said. *A'lâmûn nine's-Sahara*. Beyrut: Darü'l-Mülteka li't-tibaa ve'n-Neşr, 1. baskı, 1997.
- Keşşât, Muhammed Said. *Nemâzicun Mine's-şii'r'il-Arabi fi's-Sahara*. Beyrut: Şeriketü'l-mülteka li't-tibaa ve'n-neşri ve'tevzii, 1. baskı, 1996.
- Kristeva, Julia. *İlmu'n-nas*, tr. Ferit ez-Zâhî, Kazablanka: Dâru Tübkal li'n-neşri, 1997.

- Lûşîn, Nureddin. *et-Tanâs beyne't-turâs ve'l-muâsara*, Mekke: Mecelletü Ummü'l-Kurâ li ulûmi's-şerîfati ve'l-lugati'l-Arabiyeti, Safer, 1424.
- Mâsinî, Ahmed b. Muhammed. *el-İdtirâr ila'l-lâh*. Timbuktu: Ahmed Baba kütüphaneni, yazma eseri.
- Nasir, Ömer. *Şeyh Muhammed Sambo Gunda şâiren: Dirase ve tahlil*. Sokoto: Sokoto Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1990.
- Revâside, Sâmi. *Meânî es-nas*, Beyrut: Müessesetü'l-Arabiye li'idirâsati ve'n-neşri, 1986.
- Rızkullâh, Mehdi. *Hareketü't-ticâre ve'l-İslam ve't-ta'lim el-İslami fi garbey İfrikya kable'l-isti'mâri ve Â'sâruhu*. Riyad: Merkezü Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-islamiye, 1. baskı, 1998.
- Salih, Ömer M. *es-Sekâfe el-Arabiyye el-İslamiye fi garbi İfrikya*. Beyrut: Daru'l-menahiç, 3. baskı, 2015.
- Samba, Amir. *el-Adabu'l-Arabi es-Senegali*. Cezayir: eş-Şerike el-Vataniye li'n-neşir ve't-tevzi, 1978.
- Samba, İsa. *Mukadimâtü'l-emdâh fi mezâyâ el-Miftah: Dirase ve tahlili*. Senegal: b.y., ts.
- Sambo, Vali Cüneyt. *Suarâu velayeti Sokoto ve medhi'l-uzamâ min (1804-1960)*. Sudan, Hartum Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1979.
- Teftazânî, Saadettin. *Muhtasar*; thk. Abdülhamid Hindâhî, Beyrut: el-Mektebe el-asriye, 2013.
- Todorov, Tzvetan. *Fi usûl'il-hitâb en-nakdî el-cedid*, tr. Ahmed el-Medîni, Bağdat: Dâru's-şuûn es-sekâfiyye, 1987.
- Vallatî, İbnü't-Tâlib. *Fethu's-şükûr fi marifeti a'yâni't-tekrûr*. thk. Muhammed İbrahim el-Kuttâbî-Muhammed Hacı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1. baskı, 1981.
- Yahya, b. Sîdî Ahmed. *Dîvânu's-Sahara el-Kübra: el-Medrese el-Kuntiye ve'l-Kesâidi en-neyyirat*. Cezayir: Dâru'l-Maarife, 2009.
- Yahya, Muhammed el-Emin. *Musâhametü ba'zı ulema-ı Kebe fi's-şii'r'il-Arabi fi'l-karni'l-işîn el-miladi*. Kano: Bayaro Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.